

EMIL HERŠAK

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
emil.hersak@zg.hinet.hr

ANA SILIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb
ana.silic@zg.hinet.hr

Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest

SAŽETAK

U svome radu autori daju opširan pregled etničke povijesti Avara počevši od njihovih preteča na granici Kine. Donose i podatke iz kineskih izvora te europsku povijesnu građu. Podrijetlo Avara skiciraju od razdoblja Ruorana do krize u doba uspona prvih turskih kaganata u srednjoj Aziji. Polazeći od uobičajene tipologije euroazijskih nomadskih naroda, autori vide Avare kao složenu skupinu sastavljenu od različitih etničkih fragmenata: Heftalita i različitih srednjoazijskih iranskih skupina koje su već bile asimilirane od ogurskih Turaka, potomaka prijašnjih Huna, vjerojatno stanovitih mongolskih elemenata vezanih uz prvobitne Ruorane, zatim pricrnomorskih Bugara, možda i nekih ugarskih populacija. U završnoj fazi u doba naseljavanja Avara u Panoniji s njima su se stopili i dijelovi germanskih i slavenskih plemena. U nastavku teksta opisuje se povijesni tijek prvoga i drugog avarskog kaganata (tj. kaganata u doba Bajanove dinastije i kaganata u razdoblju privremene obnove nakon poraza Avara pod zidinama Carigrada u prvoj četvrti 7. st. posl. Kr.). Osobito se ističu složeni odnosi s Bizantom, Slavenima, Langobardima i s Francima, pod čijim će udarima napokon nestati samostalna avarska država u Panoniji. Autori se osvrću i na odnose Avara s Hrvatima, a povijesni izvori izričito tvrde da se jedna avarska skupina zadržala u Hrvatskoj barem do sredine 10. st. posl. Kr. Avare su napokon apsorbirali novi došljaci u Panoniju – Mađari te okolni narodi – uglavnom Bugari i Hrvati. No Avari ostaju i dalje etnopovijesna enigma. Nije ni danas moguće točno odgovoriti na pitanje tko su zapravo bili Avari. Dugoročno gledano, vjerojatno su bili politički nasljednici ruuanske države, ali na osnovi oskudnih jezičnih pokazatelja možemo zaključiti da su prvobitnu jezgru koja je napustila srednju Aziju tvorili ogurski narodi, s jakim iranskim supstratom. Avari su odigrali ključnu ulogu i u slavenskim seobama prema jugoistočnoj Europi.

KLJUČNE RIJEČI: Avari, turski narodi, etnogeneza, povijest, srednji vijek, Eurazija, Panonija, Slaveni, Hrvati

Avari su nam kao narod u euroazijskoj i europskoj povijesti bili i ostali zagonetni. Do danas mnogo o njima ostaje nerazjašnjeno, osobito ključna pitanja o njihovu podrijetlu i etnogenezi. To što znamo o povijesti Avara najčešće je fragmentarno, premda imamo podatke o općemu tijeku njihove povijesti na području Europe, uglavnom zahvaljujući bizantskim i drugim izvorima. Mnogo se manje zna o azijskoj fazi avarske povijesti, odnosno prapovijesti. Istraživanjem avarske prapovijesti riješila bi se ključna pitanja njihova etničkoga, a možda i lingvističkoga podrijetla. S druge strane, Avari su, kao i Huni prije njih (s kojima su često u europskim izvorima bili zamjenjivani), bili narod koji je u svoju jezgru tijekom vremena sazeo mnoge etničke i lingvističke komponente.

Prema teoriji, koju smatramo poprilično upitnom, avarski se etnonim prvi put spominje u Herodotovoj *Povijesti* u petom st. pr. Kr. Riječ je o legendi o Abarisu (Αβάρις), Hiperborejcu, koji je na svojoj strijeli preletio cijeli svijet, a da nijedanput nije jeo (IV: 36). Smatra se da se ta priča odnosi na neke šamanističke rituale poznate među stepnjacima koji su živjeli u susjedstvu grčkih kolonija na sjevernoj crnomorskoj obali.¹ Kontekst upućuje na kulture u sjevernome dijelu Euroazije ili sjeverne Srednje Azije, a koje bi mogle imati neke dalje veze i s Avarima. No malo je vjerojatno da bi ime Abaris bilo u vezi s imenom naroda (iako ponekad osobna imena odražavaju etnonime).

Neki suvremeni povjesničari, kad govore o podrijetlu Avara, govore o narodu (ili skupini naroda) najvjerojatnije protomongolskoga podrijetla koji je nekad živio u stepama iznad sjeverne kineske granice. Pred kraj prvog st. pr. Kr. u kineskim izvorima spominju se kao Hú (胡), čije ime na kineskom znači opći pojam za »barbare«. Pravi Hui bili su prvi Kinezima poznati *jahači strijelci*, tj. konjanici ratnici s lukom i strijelom. Izgleda da su umijeće jahanja i držanja luka preuzeli od iranskih naroda (Sako-Skita ili Sarmata) koji su pristizali sa zapada (v. Еремеев, 1990: 134–135; cf. Golden, 1992: 19, 40, 124–125; Barber, 1999: 189–192). Uskoro je ime Hu označavalo, manje ili više, sve narode koji se koriste lukom, a koji žive na sjevernoj granici Kine, uključujući Xiōngnú (匈奴), azijske pretke europskih Huna. Pokušajem da se te dvije skupine razlikuju, pravi su Hui kasnije u kineskim izvorima spominjani kao Dōnghú (東胡) ili »istočni Hui«. Dalje, tijekom prvih st. posl. Kr., Kinezi su razlikovali dvije skupine Donghua: Xiānbēi (鮮卑) na sjeveru i Wūhuán (烏桓) na jugu. Kako su se ta imena svojedobno izgovarala, nije lako odgonetnuti. No nakon ispitivanja glasovnih mogućnosti kanadski je sinolog Edwin Pulleyblank rekonstruirao etnonim sjeverne skupine kao *Sārbi. Do šestoga st. posl. Kr. to se ime spominje u kineskim izvorima kao Shìwéi (室韋). U toj će se etničkoj zajednici napokon oblikovati i narod Měngwù (蒙), tj. Mongoli u užem smislu.² Slično tome Pulleyblank je rekonstruirao izvorni oblik etnonima južne skupine kao *Awar, koji je prema njemu identičan s imenom kasnijih europskih Avara.

I dvije druge etnopovijesne zajednice izvode se iz Donghu: 1) ljudstvo Tabgāč ili (u kineskim izvorima) Tuòbá (拓拔), koje je u kasnom 4. st. posl. Kr. osnovalo kinesku dinastiju Sjeverni (= Běi) Wèi (魏 ili 北魏), te 2) Róurán (柔然) ili Ruǎnrūǎn (蠕蠕), koji su od 4. do 5. st. ustanovili snažan plemenski savez što se protezao od Altaja do Bajkalskog jezera i do gorja Velikoga Hingana u Mandžuriji. Znanstvenici obično obje skupine poistovjećuju sa Xianbeima, iako postoji razlog za vjerovanje da su Xianbei apsorbirali velik dio Wuhuana. Moguće je da su se Rourani razvili iz od tako apsorbiranih Wuhuana, što bi objasnilo njihovu vezu s Avarima (ako se prihvati Pulleyblankova teza). Sve u svemu, stvarna veza između Rourana i (europskih) Avara vjerojatno nije izravna (v. Pulleyblank, 1999: 44, 60; 1995: 419; Golden, 1992: 69, 72, 76; Гумилев, 1967: 222; Jelisejev, 1972: 35–36).

¹ Vidi komentar Daniela Fausta u dvojezičnome grčko-talijanskom izdanju Herodota (Erodoto, 1994: 221).

² Omelian Pritsak izveo je iz oblika Xianbei (ili Hsien-pi, prema prijepisu Wades Giles) plemensko ime turskojezičnih Sabira, čiji je etnonim zapisao kao *Sābir* (v. Golden, 1992: 104).

Bez obzira na to kakav bio odnos između Avara i Rourana treba reći još nešto o avarskoj vezi s Rouranima, prije nego krenemo na migraciju Avara na zapad.

Nagovijestili smo da su se Rourani, ili bar njihova jezgra, razvili od protomongolskih (ili mongolskih) plemena Wuhuana ili Xianbeia. Pojedinstvi samoga procesa još su nam nepoznati. Prema predaji zabilježenoj u *Povijesti Sjevernih Weia* (kin. *Wèishù*, 魏書), u ranome 4. st. bivši rob, koji je postao poznati ratnik konjanik, nakon što su ga osudili na smrt, bježi u planine i tamo se udružuje s nekolicinom njemu sličnih bjegunaca. Njegov je sin uspio ujediniti te ljude pod zajedničkim imenom Rourani, no zatim je Tái wǔdì (太武帝, 425–451), vladar Tabgača (Tuoba-Wei), izjavio da bi se to ime moralo promijeniti u Ruanruani, jer su – tobože – »nebitni kao crvici«. Naime riječ *ruǎn* (蠕) na kineskom znači 'puzanje, gmizanje', odnosno nešto što 'gmiže kao crv'. Prema jednome prijedlogu, *ruǎn* je možda prevedenica mongolskoga korijena *abar-* 'penjati se ili pužati', prisutnog u riječi *abarga*, 'zmija, zmiji slično kretanje', koji se mogao odnositi ili na frizuru (dugu pletenicu) ili na kakav zmijski totem. Koje god značenje bilo točno, mongolski se oblik može povezati s raznim oblicima poput Apar ili Abar/Avar (Awar), koji se povezuju i s narodom Rouranima i s kasnijim Avarima (v. Golden, 1992: 76–77).

Općenito, povijest Rourana – od njihova prvoga pravog vladara po imenu Kütelbūri (kin. = Shèlún 社論, 402–410) do podjele njihove države nakon Anagujeve vladavine (kin. = Ānāhuán 阿那環, 520–552) može se sažeti kao više ili manje trajna bitka s Tabgačima (Tuoba), tj. s dinastijom Wei na jugu (u Kini) i s uglavnom turkojezičnim skupinama na sjeveru i sjeveroistoku. U takvim okolnostima u djelu *Povijest Sjevernih Weia* pojavljuje se prvi historiografski spomen etnonima »Turak« (Türk), u kineskom obliku Tūjué (秃厥). Međutim mora se reći da to ime tada još nije povezano s turskojezičnim narodima općenito, nego s malom skupinom ljudi udruženima oko klana Ašina (kin. = Āshīnā, 阿史那). Ti su Turci, zajedno s drugim turskojezičnim narodima, postali vazali Rourana. Prema predaji, živjeli su oko Altajskoga gorja, gdje im je zadatak bio obrađivati kovine za svoje gospodare. Možemo pretpostaviti da je njihov vazalski odnos bio napet, jer su napokon upravo Ašine potaknuli zbivanja koja će dovesti do pada rouranskoga carstva. To se dogodilo u razdoblju nestabilnosti do sredine 6. st., kad se dinastija sjeverni Wei već podijelila u dvije kratkoročne države nasljednice: Istočni i Zapadni Wei. Na jugozapadu srednjoazijska država Heftalita (kin. Yèdá 罽達, grč. Ἑφταλίται) ili Bijelih Huna (Λευκοί Οὐννοι) također prilazi u to vrijeme svomu kraju. I podrijetlo je samih Heftalita nesigurno. Neki učenjaci smatraju da su bili ogranak Huna ili Xiongnu, dok drugi vide u njima spoj Iranaca i turskojezičnih Oguza (tur. Oğuz), s mogućim daljim vezama s narodom Yuèzhì (月氏).³

Na područje koji su Heftaliti nastanjivali, u turanskoj nizini – u dolinama Amudarje i Sirdarje – *supstrat* je zasigurno bio iranskojezični, no od 3. do 4. st. arheološki slijed upućuje na seobe koje se mogu povezati s nekim podskupinama Huna, ili, što je vjerojatnije, s jezičnim precima ogurskih Turaka (koji su bili u vezi s Hunima). Intri-

³ Yuezhi se etnički ili lingvistički teško definiraju. Javljaju se u kineskim izvorima u vezi s ekspanzijom najranijeg xiongnuskog carstva pod Modunom (kin. Mào dūn 冒頓, *Bagatur, 209–174 pr. Kr.). Modun ih je porazio i natjerao ih na povlačenje na jugozapad, gdje su osnovali državu Kushana. Po svoj im je prilici etnolingvistička jezgra bila u početku iranska ili toharska.

gantani je i prijedlog da je heftalitska država bila »desno krilo« rouranskoga carstva (Golden, 1992: 77). U svakom slučaju treba kazati da su i zemlje Heftalita bile poznate po derivatima naziva *Awar. Bizantsko-grčki izvori smještaju tu plemena pod imenom Var i Hun (Ὠὐάρ καὶ Χουννί), koja su zajedno tvorila skupinu pod imenom Varhuniti (Ὠὐαρχωννίται) (v. Golden, 1992: 77; Гумилев, 1950: 345; Grafenauer, 1978: 285–286; Ковачевић, 1977: 23). Godine 545. Bumin (kin. Tūmén, 土門), vladar Turaka Ašina, primio je izaslanstvo cara Zapadnih Weia, koje mu je predložilo savez protiv Rourana. Otprilike u isto vrijeme turskojezična plemena Tölös, koja su također dotad bila podanici Rourana, digla su ustanak. Krenuli su zapadno preko Džungarije i gobijskih prijevoja prema mongolskome Altaju, gdje su ih odjednom napali Buminovi konjanici. Ubrzo su im se podredili. Iako se naime i Bumin kanio osloboditi vlasti Rourana, u početku je htio zadržati dojam vjerna podanika. No pet-šest godina poslije Bumin je izrežirao provokaciju. Od rouranskoga kagana Anaguia zatražio je suprugu iz kraljevskoga roda, procjenjujući da će mu kagan to odbiti. Kad ga je Anagui doista i odbio, pobio je njegove izaslanike i prihvatio savez sa Zapadnim Weima, koji je utvrdio oženivši kinesku princezu. Zimi 552. Bumin je konačno poveo svoju vojsku protiv Rourana. Suočen s porazom, Anagui se ubija. Bumin je umro ili iste godine pobjede nad Anaguim ili godinu dana poslije, kad mu umire stariji sin. Naslijedio ga je mlađi sin Kušu (= 'Ptica'), koji uzima ime Muqan (553–573), i titulu kagana, kojom su se prije služili rouranski vladari (prvi put titula se upotrebljava kod Xianbeia tri stoljeća prije).

Rourani su se neko vrijeme opirali, ali do 554. njihova država više ne postoji. Umjesto nje pojavilo se golemo tursko (ašinsko) carstvo. Neki povjesničari tu državu nazivaju carstvom »Kök Turaka«.⁴ No mi smatramo da bi se taj naziv ipak trebao izbjevati. Muqan je vladao izravno preko istočnih područja, od mongolskoga Altaja i rijeke Orhon do Hingana, dok je u zemljama zapadno od Džungarije vladao njegov ujak, Buminov mlađi brat Ištāmi (552–575), koji je uzeo kneževski naslov iranskoga podrijetla *yabgu*. Kao rezultat Ištāmijeva širenja na zapad preci budućih europskih Avara prvi se put javljaju u povijesti.

Ta se faza može smjestiti ili u 554. ili u 555., kad Ištāmi dopire do Aralskoga jezera i kad započinje dug sukob s Heftalitima. Taj pritisak Turaka može se objasniti kao dio borbe za prevlasti nad središnjim dijelom svilenoga puta. No ako su Heftaliti doista tvorili »zapadno krilo« prijašnje rouranske države, onda bi se Ištāmijeva akcija mogla objasniti i kao pokušaj da Turci Ašine zavladaju nad svim bivšim rouranskim zemljama. Situacija se dosta zakomplicirala dugogodišnjim suparništvom između bizantskoga i perzijskoga sasanidskog carstva. Do 557. Ištāmi je sklopio savez sa sasanidskim šahom Hosrauom Anāširvanom (531.–579.) da unište zajedničkoga neprijatelja – Heftalite. Kad je slomljen i posljednji heftalitski otpor oko 567., napetosti su porasle između dvaju prijašnjih saveznika. Godine 568. Ištāmi je sklopio savez s Bizantom. Ako se može povjerovati brojčanim podacima bizantskoga povjesničara Menandra, još za vrijeme prvoga tursko-perzijskog saveza protiv Heftalita oko 20.000 ljudi napustilo

⁴ Na turskome *kök* znači 'plavo', iako se prevodi i kao 'rajski', u smislu 'plavoga neba' (turski *gök*, 'nebo, rajsko'). Iako je u Turaka doista postojao jak kult neba, plava boja imala je i koordinatno značenje u euroazijskoj (i kineskoj) shemi boja. Plavo (ili njegove varijante) značilo je Istok. U tome smislu carstvo Kök Turaka najbolje bi se moglo primijeniti na istočne dijelove turskoga kaganata.

je Srednju Aziju i krećući se preko Kavkaza i sjevernocnomorskih stepa došlo do jugoistočne Europe, gdje će se pretvoriti u Avare, poznate europskoj povijesti. Međutim demografski podaci u srednjovjekovnim izvorima uvijek su problem, jer, kako je jedna autorica zaključila, takve brojke odražavaju više umjetnički stil nego točnu statistiku (Tuchman, 1979: xviii). Drugi autori pretpostavljaju da je taj prvotni broj od 20.000 ljudi tijekom migracija na zapad narastao na 50.000 (Grafenauer, 1978: 289).

Tu se opet možemo vratiti na etimologijska izvorišta, koja mogu poslužiti za identifikaciju europskih Avara s dinastijom Rourana, tj. Ruanruana (v. str. 199). Kao što je već rečeno, avarsko ime može se izvesti iz mongolskoga *abarga* (crv). Etimologija je crva određeni semantički skok: Varhuniti kao Kermichioni, kao 'Huni crvi', što se opet izjednačava sa značenjem Ruanruan ('kolutićavi crvi'). Značenje crva / zmije podmetnuo im je pod dekretom jedan kineski car (v. Pohl, 1988: 32–33).

Prva pojava imena 'Avar' u zapadnim izvorima javlja se u Priska iz Panima, u odnosu prema jednome događaju iz 463. godine. Prema Prisku: »U to vrijeme Istočni Rimljani primili su izaslanike Onogura, Saragura i Ugura, naroda koji su napustili svoja obitavališta jer su ih protjerali Sabiri. Sabire su, zapravo, pokrenuli Avari, koje su narodi koji su obitavali kraj oceana natjerali na promjenu obitavališta« (*Excerpta de legationibus*). Iako se prema kontekstu i vremenu može zaključiti da su Avari u tome slučaju, zapravo, bili Rourani, a ne preci europskih Avara, taj će povijesni detalj imati odraza na ono što će se dogoditi jedno stoljeće kasnije, kad su Avari stigli u Europu nakon ratova protiv Heftalita u Srednjoj Aziji.

Ključna je godina 558., kad je izaslanstvo predvođeno Kandihom (grč. Κανδίχ) došlo u Carigrad i izvijestilo cara Justinijana (527.–565.) da su Avari »među svim narodima najveći, najhrabriji i nepobjedivi« konačno pristigli. Tome je prethodio zbjeg 20.000 ljudi na Kavkaz, kako je to spomenuo Menandar. Tursko-perzijska koalicija možda je bila dovoljan povod za tu seobu, a bila je zacijelo i glavni razlog da su vođe te skupine tražili savez s Bizantom. Alani s Kavkaza posredovali su u uspostavljanju kontakta s Bizantom. Što se tiče etničkoga sastava izbjeglica, moglo bi se reći da su u širem smislu bili Heftaliti, jer su bili dio države Heftalita. Najvjerojatnije su uključivali i potomke srednjoazijskih Iranaca koji su se već uvelike poturčili pod utjecajem tursko-jezičnih Ogura, koji su se doselili u Srednju Aziju u hunscome razdoblju ili nešto poslije. Također postoji mogućnost da su se u općemu mnoštvu našle i pokoje mongolske skupine, kao ishod prethodnih avarsko-rouranskih veza. Kad se opisuje podrijetlo europskih Avara, Teofilakt Simokata (čija nam je povijest dala najviše podataka o Avarima u Europi) bio je gotovo siguran da europski Avari nisu oni isti kao prijašnji (tj. Rourani). Nazivao ih je Pseudoavarima – Ψευδαβαροι (Teofilakt, VII: 8.5). Prema Teofilaktu, izjednačavanje s prethodnim Avarima posljedica je nesporazuma, koja je mnogo i pomogla napredovanju »Pseudoavara«. Pravi se Avari, po njemu, mogu poistovjetiti tek s Rouranima (tj. Ruanruanima) s teritorija između Kine i turske države od 4. st., čije su carstvo, kako smo vidjeli, Turci uništili početkom druge polovice 6. stoljeća. U toj priči postoje određene nelogičnosti i praznine. U popisu pobjeda turskih kagana ne spominje se dinastija Rourana (Ruanruana), iako njenim porazom neosporno započinje turska dominacija. U stepskim predjelima avarsko se ime upotrebljavalo u raznim varijantama, pa je teško odrediti prave pretke europskih Avara. Ipak, teoriju o

Rouranima kao precima Bajanovih Avara preuzeli su u 18. st. mnogi autori – bila je, zapravo, općeprihvaćena. Međutim današnji povjesničari izražavaju sumnju. Prema Walteru Pohlu, primjerice, etnonimija se ne bi trebala uzeti kao argument za povijest europskih Avara. Arheološki nalazi, koji nam mnogo sigurnije govore o njihovu podrijetlu, potvrđuju nam da europski Avari nisu došli iz jednoga predjela. Njihovi korijeni sežu do Srednje i unutrašnje Azije, uključuju i tradiciju Heftalita i tradiciju Rourana, a postoje i tragovi koji vode do Kavkaza (Pohl, 1988: 31–37).

Sabire i druge narode obuzela je panika kad su čuli da na njih ide narod War. To su naime ime pobrkali s Avarima koji su im nanijeli poraz u 5. stoljeću (o čemu je pisao Prisk). Sa svoje strane Wari (tj. Varhuniti) i druge skupine u njihovu društvu, vidjevši da im sličnost etnonima ide u prilog, odlučili su preuzeti ime 'Avari'. Izvor o tome glasi ovako: »Barselti, Unuguri (= Onoguri, EH), Sabiri i pored njih ostala hunska plemena vidjevši samo neke od Wara i Huna kako hitaju u njihove zemlje, obuzeti panikom, zaključili su da se Avari sele prema njima. Iz tog razloga darivali su izbjeglice prekrasnim poklonima, misleći da će si tako osigurati slobodu. Kad su Wari i Huni vidjeli kako se za njih dobro razvija situacija, iskoristili su pogrešku onih koji su im upućivali izaslanike i počeli su se sami nazivati Avarima« (Teofilakt, VII 8. 3–5).⁵ Čini se da je hvastava poruka koju je malo poslije toga Kandih iskazao pred Justinijanom bila dio opće varke. S druge strane, prema Menandru, malo nakon što je početna skupina od 20.000 ljudi napustila Srednju Aziju u bijegu pred Ištamijevim Turcima, taj ih je turski vođa doista nazvao Avarima. Menandar citira Ištamijeve riječi: »Avari nisu ptice da bi letjeli zrakom i izbjegavali turske sablje; oni nisu ribe da bi ronili pod vodom i nestali u morskim dubinama; oni lutaju površinom zemlje. Kad ja završim s Heftalitima, napast ću Avare, koji neće moći pobjeći mojim snagama« (v. Гумилев, 1967: 36).

Avari ili »Pseudoavari« (?) – bilo što bilo, no sigurno je da je do vremena kad dolaze u Panonsku nizinu s njima stopljen velik broj drugih etničkih elemenata. Kad govori o Warima i Hunima, Teofilakt spominje da su im se kasnije pridružila tri srodna naroda – Tarniaci, Kocagiri i Zabenderi, koji su također bježali pred Turcima, a koji su pridonijeli još 10.000 ljudi avarskoj hordi (VII 8.16–17). Sabiri, Onoguri i ostala plemena koja su im se predala također su pridonijeli ljudstvo rastućoj snazi europskih Avara. Oko Azovskoga mora i na sjevernoj pricrnomojskoj stepi obitavala su razna bugarska plemena – Onoguri (koje smo spomenuli), Utiguri i Kutriguri, a možda i neke sarmatske i ugarske skupine. Moglo bi se reći da su Avari ujedinili razne skupine naroda koje su u prethodnome stoljeću bile dio velikoga Atilina plemenskog saveza. Stoga je razumljivo zašto su mnogi srednjovjekovni povjesničari miješali Avare s ranijim Hunima.⁶

I prema analizi Pohla, autora najnovije monografije o avarskoj državi, Avari nisu tvorili jedinstvenu etničku cjelinu. Antropološki pak nalazi potvrđuju da je u Avara bilo različitih rasnih (fizičkih) tipova. Pohl ističe različitost »etničkih zajednica« raspoređenih na nekoliko teritorija, različitih po veličini. Avari su, prema njemu, zapravo

⁵ To se moglo dogoditi i nekoliko desetljeća nakon dolaska Avara u Panoniju.

⁶ Npr. Pavao Đakon u svojoj *Historii Langobardorum* bilježi da su Avari bili Huni koji su uzeli ime svoga kralja: »Hunii, posteo de regis proprii nomine Avars appellati sunt« (*Hist. Lang.* I. 27).

stvorili »političku etniju« iz mnoštva različitih ljudstava koja su se nalazila u položaju puka (dakle u položaju onoga što su turski narodi nazivali *kara bodun*, dosl. »crni narod« – o tomu pojmu usp. Clauson, 1972: 643). Unutar avarske države živjele su slične zajednice, »plemenske vojske«, tj. »vojnički narodi« koji su sačinjavali Kaganat. Ti su narodi mogli očuvati svoje etnonime unutar saveza, poput, možda, avarskih Bugara. Seobeni val sastojao se od više segmentiranih skupina koje su živjele u lokalnim savezima kao seljaci ili pastiri. Neke od tih skupina poslije će se pojaviti i kao Slaveni. No Pohl dalje kaže da je teško odrediti koje su od njih sebe doživljavale, recimo, kao Slaveni. Prema njemu, nazivi su bili uopćeni i nametnuti od vanjskih promatrača, tj. od Rimljana, odnosno Romeja (Bizanta). Na cijelom teritoriju avarska je etnogeneza bila »najuspješnija« (tj. prevladavajuća), a njihova kultura najrasprostranjenija, sve do opadanja njihove moći u 7. st. (v. Pohl, 1988: 215–221).

Panoniju, središnji dio bivše Atiline države, zauzeli su nakon Atiline smrti Gepidi, koji su u vrijeme dolaska Avara još uvijek držali područje oko Sirmija. Druga su germanska plemena naselila susjedna područja, a u tijeku je bila i nova germanska seoba koje će do 546. dovesti Langobarde u Panoniju. No još važnija u konačnici bit će seoba Slavena na zapad i na jug, koja je ili započela ili se pojačala u kasnome 5., odnosno ranome 6. stoljeću. Slavenska plemenska zajednica Anta razvila se pod stepskim iranskim utjecajima, a Anti su prvi put napali bizantske zemlje južno od donjeg Dunava za vladavine cara Justina I (518.–527.). Za vladavine Justinova nećaka Justinijana Slaveni, Anti, Bugari i Kutriguri učestalo napadaju, bez obzira na to što je Justinijan do 555. uspio obnoviti Carstvo i vratiti rimsku vlast u mnoge bivše zemlje Rimskog Carstva. Međutim njegova »rekonkvista« uključivala je skupe i vrlo krvave ratove, osobito protiv Ostrogota u Italiji, koje su Carstvo više iscrpile nego ojačale.⁷ Povrh svega, usred ratova izbila je strašna kuga, koju su arapski povjesničari poslije povezali s Justinijanovim imenom. Mogli bismo dodati da i neki suvremeni povjesničari povezuju tu epidemiju izravno s Justinijanovom ekspanzijom. Jedan je autor zaključio: »Kuga je u jednom trenutku integrirala udaljena područja time što su se ona prometno povezala i podijelila sličnu katastrofalnu sudbinu, a kasnije je dezintegrirala i uništavala kasnoantičko društvo« (Goldstein, 1990: 67).

Je li Justinijan bio svjestan slabosti svojega carstva kad je Kandih 558. došao do njega, nagovijestajući dolazak Avara? Čini se da je mogao biti.

U skladu s rimskim običajem da se proglašavaju saveznici (*foederati*) odlučio je uzeti Avere za saveznike protiv Slavena i Bugara. Plaćao im je za to godišnji danak. Bizant je već pokušao oslabiti Bugare, pomažući (udaljenije) Utrigure protiv Kutrigura (koji su bili opasniji za Bizant). Avari su tad uključeni u te diplomatsko-subverzivne akcije, iako se uskoro dio Kutrigura pridružio Avarima na njihovu putu u Panoniju.

Najvjerojatnije 561. Avari konačno ulaze u Panoniju. Predvodio ih je vođa Bajan (grč. Βαϊανός, usp. turski *bağ* i mongolski *bajan* 'bogat, imućan'). Nije sigurno je li Bajan bilo njegovo osobno ime ili naslov, znak statusa. Prema tradiciji stepskih naroda

⁷ Iako je osvajanje i uništavanje vandalskog kraljevstva u sjevernoj Africi bilo brzo (samo nekoliko mjeseci akcije između 533. i 534.), a kasnije je Justinijan relativno lako okupirao jugoistočnu Hispaniju (552.–554.), rat protiv Ostrogota trajao je od 533. do 555. godine.

koja seže skroz do granica Kine – točnije, do naroda Xianbei u 3. st. posl. Kr. – Bajan je preuzeo naslov *kagan* (γαγάνος, *cagan*, *cacanus* i sl. u povijesnim izvorima). Godine 562. u Carigrad je upućeno drugo avarsko izaslanstvo, ali taj put ne samo po novac nego i po zemlju u kojoj će se nastaniti. Avari su tada bili okupirali područje današnje Dobruđe, poznate kao »Mala Skitija«, te vlaške nizine sjeverno od donjeg Dunava. Justinijanu se nije svidjela pomisao da se potencijalno opasan narod naseli tako blizu Carigradu. Umjesto toga ponudio im je zemlju u Donjoj Panoniji. Kad je Bajan odbio tu ponudu, ovaj šalje svoje snage sjeverozapadno kroz Karpate prema Tiringiji i Elbi, koje su činile granicu prema merovinškim Francima. Grgur iz Toursa napisao je u *Historiae Francorum* (IV, 23) da su Huni (= Avari) prvi put napali Franke poslije smrti merovinškoga vladara Klotara I. (511.–561.), koji je među svojim sinovima podijelio franačko carstvo. Klotarov sin Sigisbert (561.–575.), vladar u Reimsu, krenuo je protiv neprijatelja i porazio ih, najvjerojatnije negdje u blizini Magdenburga 562.

Nakon Justinijanove smrti 565. Avari su poslali drugo izaslanstvo u Carigrad. Novi Car – Justin II. (565.–578.) nije bio baš dobar diplomat u odnosima s barbarima. Justin odbija avarske zahtjeve ukidajući im i godišnji danak koji im je plaćao Justinijan. Avari se sele na sjeverozapad i ponovo napadaju Franke. Interesantan je Grgurov komentar, koji kaže kako su 566., baš kad su Franci odlučili napasti, »Huni, koji su bili jako dobro uvježbani u nekromantiji, začarali velik broj fantomskih figura koje su plesale pred njihovim očima, pa su ih tako lako pobijedili (IV, 29)«. Možda su se Avari poslužili nekim šamanističkim varkama da prestraše protivnike. Franačka je vojska utekla s bojnoga polja i Sigibert je pao u zarobljeništvo. Da bi iskupio svoju slobodu morao je dati Avarima »velik broj darova«. U isto vrijeme sklopio je i mirovni sporazum s Bajanom, pomoću kojeg je uspio očuvati mir s Avarima »za ostatak života« (IV: 29).

Avarska država, ili, točnije, plemenski savez, već je dosegla velik opseg. Moguće je da se je prostirala od Tiringije na zapadu (ili barem od Sudeta) do Dona na istoku i od Dunava na jugu možda čak do Baltičkoga mora na sjeveru. Osim raznih turskih (hunskih, bugarskih), iranskih i drugih naroda iz sjevernoga Pricnomorja, pod avarskom vlasti našli su se i Slaveni (barem većina njih, ako ne i sva slavenska plemena). Engleski povjesničar Arnold Joseph Toynbee (1889.–1979.) u svojoj knjizi *Istraživanje povijesti* (izv. *A Study of History*) portretirao je rane Slavene kao neku vrstu ekološki izmučenoga ljudstva iz zabitih močvarnih krajeva koje gotovo i nije imalo izbora nego da postane »ljudsko krdo«, koje su Avari pokupili i priveli u arenu povijesti (1987, I: 152). No ta je teorija sasvim neodrživa. Zapravo potječe od njemačkih nacionalista iz prve polovice 20. st., koji su se zdušno trudili da umanje značaj Slavena u povijesti. Činjenica je da je, prema izvorima, slavenska seoba počela pola stoljeća ranije od dolaska Avara u Europu. Do 558., kad je Justinijan zaključio svoj *foedus* s Avarima, slavenski su upadi na bizantski teritorij postali samostalni i spontani.

Razne slavenske i antske skupine, ponekad uz bok s Bugarima-Kutrigurima, već su zašle duboko u bizantski teritorij.⁸ Bizantske snage u to vrijeme sudjeluju u ratovima

⁸ Prokopije iz Cezareje (6. st. posl. Kr.) prikazuje stanje ovako: »...Iliriju i cijelu Trakiju, od Jonskog mora do predgrada Carigrada, uključujući Grčku i Hersonéz, gazili su Huni [tj. Bugari, op. autora], Slaveni i Anti skoro svake godine od vremena kad je Justinijan preuzeo vlast u Romejskom carstvu« (Anecdota, XVIII, 20).

protiv Ostrogota u Italiji (533.–555.) i u ratovima protiv Perzijaca (527.–532., 540.–545.). Sve je to omogućilo Slavenima da se kreću naprijed. Kuga je također znatno oslabila stanovništvo napadnutih zemalja. Do sredine 6. st., ili od 547. ili od njihove prve velike najezde 550.–551., kad su po prvi put preuzeli na bizantskome teritoriju, Slaveni su počeli sustavno osvajati zauzete zemlje. Konačno 558. (ili 558.–559.) Slaveni i njihovi kutrigurski saveznici krenuli su na jug podijeljeni u tri vojske: jedna od vojski prelazi preko Grčke, stigavši do Termopila; druga izravno napada Carigrad; treća je pošla na Trački Hersones. Iako je Justinijanov general Belizar (505.–565.) uspio odbiti napadače, *foedus*, koji je bizantski car u to vrijeme ustanovio s Avarima, bio je politički pametan potez.

Slaveni su dakle već preuzeli inicijativu prije dolaska Avara. Pa ipak, unatoč Toynbejevoj pojednostavljenoj tezi, Avari su doista igrali veliku ulogu u migracijskoj povijesti Slavena. Suvremeni povjesničari tvrde da su avarske dvije ekspedicije na franačke granice imale jak utjecaj na germanske narode u srednjoj Europi, pokrećući seobu svepskih plemena na jug i jugozapad, što je oslobodilo prostor za širenje zapadnih Slavena (predaka Čeha, Slovaka i Poljaka). S druge strane, odnosi između Avara i Slavena nisu uvijek bili skladni. Jedan odjeljak u Nestorovu ljetopisu (*Povijest minulih godina*) opisuje drsko ponašanje Avara prema Duljebima. Dudljebi ili Duljebi (staroruski **Дулѣби**) bili su slavenski ili vjerojatnije slavensko-antski narod u istočnim Karpatima. Negdje nakon sukoba s Francima, kad su prešli Karpate, ili poslije, Avari su sigurno susreli to ljudstvo. Nestorov ljetopis govori o tome kako su Avari upregnuli duljepeške žene da im vuku kola, što je bilo jako ponižavajuće za taj narod.⁹ Slaveni su Avare nazivali Obrima (**Обьре, Обре**), što u nekim slavenskim jezicima znači 'gorostas, moćan' (v. Vasmer, 1987, III: 107; Skok, 1972, II : 535).

Godine 567. Avari su zaključili »trajni savez« (*foedus perpetuus*) s Langobardima, koji su se tada nalazili u ratu s Gepidima u donjoj Panoniji. Langobardi su snosili najveći teret u akcijama protiv Gepida, dok su, s druge strane, Avari insistirali na tome da prvi zauzmu gepidsko uporište Sirmij. O zadnjim desetljećima gepidske vladavine Sirmijem, kad gradski život dobiva jači zamah, govore nam i brojni nalazi novca, kovanog, s monogramom samoga gepidskog kralja Kunimunda (Pohl, 1988: 58). Tijekom sukoba Langobarda (i Avara) s Gepidima car Justin II. pokušava ostati neutralan, čekajući da vidi koja će strana prevladati. O samoj opsadi malo se zna – tek to da do 567. gradske utvrde nisu bile porušene. Međutim, suočeni s porazom, Gepidi su napokon odlučili predati Sirmij bizantskomu zapovjedniku Bonu (Βωνός). Langobardi su praktički uništili gepidske snage kad su Avari stigli sa sjevera i zatražili da im Langobardi predaju sve zemlje koje su osvojili od Gepida. Langobardski kralj Alboin (565.–571.) ustanovio je da je bolje da svoj narod makne s toga područja. Prema Pavlu Đakonu, 13. travnja 568. Langobardi napuštaju Panoniju i kreću u Italiju – ukupan je broj tih migranata (muškaraca, žena i djece) bio 100.000 (Langobardi zajedno s nekim Gepidima,

⁹ U zanimljivom romanu pod nazivom *Kagan* srpski pisac Vladimir Janković opisuje kako su Avari bili zabilježeni stražnjicama duljepeških žena, koje su usporedili s konjskim stražnjicama (Janković, 1990: 28). Sličan literarni motiv opisao je i ranije hrvatski književnik Milutin Mayer (1874.–1958.) u svome romanu *Dolazak Hrvata*.

Svebima, možda i Bugarima, Sarmatima, Noricima i stanovnicima provincije Panonije) i još s dodatnih 20.000 Sasa koji su se poslije njima priključili (II, 6–7).¹⁰

Nakon što su porazili Gepide, Avari su se učvrstili u Panoniji, iako se bitka za Sirmij i dalje nastavljala. Bon je imao malo uspjeha u pregovorima s Avarima. Bajan je pozvao »10.000 Huna, koji se zovu Kutriguri« (Menandar EL 458) iz svoje horde da prijeđu Savu i opustoše Dalmaciju. Godine 568. (ili 569.) Bajan je uputio novo izaslanstvo u Carigrad, koje je ovaj put predvodio izaslanik Targitije (u izvorima Ταργίτης, Ταργίτιος ili Tergazis). On zahtijeva predaju Sirmija te godišnji danak u novcu (Pohl, 1988: 61). Justin II. ga odbija. Zatražio je od Bona da utvrdi obranu Sirmija i da spriječi Avare u prelasku preko Dunava. Čini se da je i turski vođa Ištami dotad postao svjestan avarske opasnosti. Iste god. (568.), kad su porasle napetosti između Turaka i njihovih bivših saveznika Sasanida, Ištami je sklopio vojni savez s Bizantom, što je uključivalo i obvezu od Bizanta da se ne smije dogovarati s Avarima.

Unatoč tomu između Bizanta i Avara održao se nelagodan mir idućih deset godina. I kad je izbio novi rat između Bizanta i Sasanida (572.–591.), Perzijci nisu uspjeli u svojim pokušajima ostvariti savez s Avarima. Bizant je tada uputio poslanstvo Turcima 575. (ili 576.) u nadi da će obnoviti prethodni savez. No Turci su uvidjeli da se Bizant ne bori s Avarima i pretpostavili su da postoji uzajaman ugovor među njima. Zato su hladno dočekali bizantskoga poslanika – Valentina. Ištamijev sin, čije se ime u izvorima prenosi kao Turksant (Τουρξανθος¹¹), obratio se Valentinu riječima: »Vi uopće niste Rimljani, jer govorite na 10 jezika... na jednome jeziku lažete meni, dok na drugome huškate protiv mene moje robove, Varhunit« (za detalje v. Гумилев, 1967: 49). A kad je cara Justina II. poslije naslijedio Tiberije II. (578.–582.), stanje u jugoistočnoj Europi već se približavalo novoj krizi.

Godine 579. Bajan je odlučio konačno zauzeti Sirmij. Avari su krenuli na grad, držeći ga u opsadi iduće tri godine. Za opsadu Sirmija neki autori spominju da je bio izgrađen još jedan most, kako bi bio zatvoren prsten oko grada. Avari su s vojskovođom Apsihom (grč. Ἀψίχ, Ἀψήχ) na čelu čuvali most na cesti koja je vodila prema Dalmaciji. Kod donjega mosta čekala je romejska (tj. bizantska) vojska, zajedno s avarskom, koju je predvodio Bajan. Održani su pregovori, a kagan je tražio predaju Sirmija bez borbe. Dolazi do neslaganja između Romeja i Avara, pa su pregovori uskoro prekinuti. Ljudi su bili prisiljeni pojesti sve zalihe hrane, a njihov očaj odrazio se u jednome od najpoznatijih nalaza toga vremena. Riječ je o cigli koja se čuva u arheo-

¹⁰ Činjenica da je kuga opasno prorijedila lokalnu populaciju omogućila je Alboinu lakše osvanje Italije. Pavao Đakon to izričito tvrdi (*Hist. Lang.* II, 26). Za langobardsko-gepidski rat Pavao donosi još jednu od poznatih priča iz migracijskoga razdoblja. Prema njoj, Alboin je nakon ubojstva gepidskoga kralja Kunimunda dao izraditi čašu od njegove lubanje. Njegovu kćer Rosamundu odveo je u Italiju i ondje se njome oženio. Nakon što ju je natjerao da pije iz očeve lubanje, ona se odlučila na osvetu. Njeni planovi o osveti ostvarili su se, i Alboin je ubijen 571. (I, 27). Ta je priča zanimljiva jer nagoviješta avarske ili bugarske kulturne utjecaje u Langobarda – prvi poznati primjer čaše izrađene od lubanje ubijena protivnika ide čak do 2. st. pr. Kr., kad je Maodun, vođa Xiongnu, lubanju poraženoga kralja Yuezha pretvorio u čašu za piće. Ima i drugih primjera toga običaja u Rourana, Bugara i Pečenega (v. Moss i Diehl, 1962: 18; Гумилев, 1967: 19; Ковачевић, 1977: 90, 160; Schreiber, 1983: 57; Goffart, 1988: 392; Кляшторный, 1989: 247; Плетнева, 1989: 42).

¹¹ To je vjerojatno iskrivljen oblik *Türk Šad*, 'knez Turaka'.

loškome muzeju u Zagrebu s natpisom koji glasi: »Kriste Bože! Spasi grad, odbij Avarina, spasi Rim [= Bizantsko Carstvo] i onog koji je ovo napisao« (Ковачевић, 1977: 51; Jireček, 1990: 50; Šišić, 1990: 219, Pohl, 1988: 74–75). Bitka za Sirmij istovremena je s velikom slavenskom najezdom na Bizant.

Velika slavenska najezda najvjerojatnije je počelo 578. ili 579. neovisno o avarskim akcijama i donekle protiv njihove volje.¹² Nastavljala se i sljedećih 5 godina – Menandar je zabilježio kako četvrte godine vladavine cara Tiberija, 581., 100.000 Slavena prelazi Dunav i napada Trakiju (Menandar, EL 469; 20,2).¹³ Iduće godine, prema Menandru, Bizant je predao Sirmij Avarima, iako je to izazvalo još jednu slavensku ekspanziju, što dovodi do jače suradnje između Slavena i Avara. No Bizant je 583. uspio osigurati savez s antskim plemenima. Anti su napali slavenske skupine koje su prodrle sjeverno od Dunava, prisilivši ih da se povuku iz Bizanta, ali su se oni poslije čvršće povezali s Avarima.

Čini se da je Bajan umro tijekom ili nešto prije tih događaja, možda nakon 582., zadnje godine koju spominje Menandar. U svakome slučaju njegovo se ime više ne spominje u izvorima. Neki arheolozi vjeruju da je pokopan u bogatom kneževskom grobu u mjestu Tépe blizu Debrecena. Ukop sadrži novac iz vremena Justinijana i Justina II., što bi se slagalo s Bajanovom vladavinom. Vlast je naslijedio njegov stariji sin, čije se ime ne spominje u izvorima, iako posljedice događaja 583.–584., i promjena tona u pregovorima s Bizantom, upućuju na to da je nad Avarima zavladao nametljiviji kagan. Moramo dodati da je, nakon što je predao vlast svojem zetu Maurikiju (582.–602.), 582. umro i car Tiberije. Pošto je većina bizantskih snaga tada bila angažirana u ratu sa Sasanidima na istoku, Maurikije je pokušao osigurati stanje na zapadu tako da umiri novoga kagana. Pregovori s Avarima sadrže neke neobične detalje. Maurikije je pristao na to da im isplaćuje godišnji danak od 80.000 zlatnika, kao što je bilo dogovoreno u Justinijanovo vrijeme. Kagan je zamolio cara i za dva neobična dara – slona i zlatnu kočiju. Poslano mu je oboje. Nakon što je pogledao slona, poslao ga je natrag, a zatim je vratio i kočiju, tvrdeći da je bezvrijedna. Dalje je zatražio dodatnih 20.000 zlatnika. Kad je Maurikije odbio zahtjev, Avari su napali i zauzeli Singidunum, zajedno s gradovima Augustom i Viminacijom. To se događalo 584. god. *Monemvazijski ljetopis* (oko 900. god.) tvrdi da su Avari prodrli do »dugih zidova« Carigrada, pa čak i da su prešli u Malu Aziju. Zajedno sa Slavenima razorili su Tesaliju, Stari Epir, Atiku, Eubeju i prešli na Peloponez. Slaveni su tada po prvi put napali Solun. Sljedeće (585.) godine, da bi obnovio mir, Maurikije je pristao povisiti godišnji danak Avarima na 100.000 zlatnika.

No mir je bio kratkotrajan. Teofilakt Simokata zabilježio je priču o jednome turskom šamanu – Bokolabasu (Βοκολαβρας), koji je nakon preljuba s jednom od kaganovih žena, bojeći se za vlastiti život, preplovio Dunav i napokon stigao na carski dvor

¹² Slavenski vođa Daurencije (Δαυρέτιος, Δαυρίτης) odbio se predati Avarima. Menandar je zabilježio njegov govor: »Koji je onaj koji se grije pod suncem, koji će se podčiniti našoj moći? Mi smo navikli da gospodarimo drugima, a ne da drugi gospodare nama. Sigurni smo u to, sve dok bude ratova i mačeva.« Kad je avarsko izaslanstvo jednako drsko odgovorilo, Daurencije ih je dao pogubiti. Avari su napali; i nakon što su odnijeli pobjedu, oslobodili su 10.000 bizantskih zarobljenika, koje su već prije bili zarobili Slaveni (v. Острогорски, 1955: 92; Ковачевић, 1977: 70; Grafenauer, 1978: 301).

¹³ Neki autori, poput Pohla, govore u prilog ranije, tj. 1978. godine (Pohl, 1988: 3.3, str. 67).

u Carigradu, i to baš kad je avarski izaslanik Targitije skupljao godišnji danak. BjeGUNAC je rekao caru da je kagan već pripremio napad na Carstvo pod lažnom krinkom mira. Maurikije je zarobio izaslanika (I, 8). Spomenuti šaman imao je velik utjecaj na daljnja događanja, jer je kagan, vidjevši kako su Rimljani primili bjeGUNCA, odlučio prekinuti mirovne pregovore i ponovo započeo s napadima.¹⁴

Nakon tog incidenta 585.–586. glavne snage avarske vojske napadaju Trakiju, zauzevši pritom mnoge gradove. Bizant je ipak uspio odbiti tu snagu, no 586. druga vojska od 100.000 Avara i Slavena opet napada Solun. Taj je događaj opisan u prvoj knjizi *Čuda sv. Demetrija* napisanoj oko 30–35 godina poslije. Napisao ih je solunski biskup Ivan. Prema priči, gradsko je stanovništvo već skapavalo od gladi kad je stigla pomoć u vidu »srajna konjanika« koji se pojavio na gradskim kulama na čelu vojske anđela. Opsada grada brzo je prekinuta. Avari i Slaveni napustili su grad i krenuli u pljačku okolnih krajeva. Ostacima Bizanta protutnjali su konjanici. Iako je Carstvo na kraju odbilo napadače, zemlje između Dunava i Stare Planine bile su izgubljene, a 588. Avari i Slaveni poharali su i svu Trakiju.

Godine 591. završio je bizantsko-sasanidski rat, i stanje se mijenja. Maurikije je 591.–592. sklopio mirovni sporazum s Perzijcima, što mu je onemogućilo da preseli velik dio svoje vojske s istoka do ugroženih balkanskih prostora. Bizant uskoro počinje poduzimati mjere protiv Avara, koji su, sa svoje strane, da bi ojačali svoj položaj, zaključili novi savez s Langobardima u Italiji. Godine 593. kagan ponovo traži povećanje godišnjega danka u zlatu. Kad je Maurikije to odbio, kagan je napao Singidunum. Nakon samo sedam dana, iz nepoznata razloga, Avari su napustili Singidunum. Kagan je među Slavenima pronašao drvodjelje, koji su mu izgradili brodove na kojima je avarska vojska prešla Savu. I tad započinju novi napadi na Trakiju sve do obala Proponta (Mramornoga mora). Čini se da je neko primirje zaustavilo tu akciju. No Maurikije 594. šalje svog generala Priska na Slavene koji su živjeli oko donjeg Dunava. Prisk je preveo svoju vojsku preko Dunava, što su Avari protumačili kao nepoštivanje primirja. Kagan je 596. opet napao Singidunum. Avari su tad uništili gradske zidine i gotovo uspjeli natjerati ljude da se iseLe, ali je bizantska vojska (opet ju je predvodio Prisk) uz pomoć svojega brodovlja spasila grad. Avari su zatim upravili svoje akcije u drugome smjeru. Krenuli su 597. prema Dalmaciji, a druga velika vojska Avara, Slavena i Bugara po treći je put opsjela Solun.

U tim godinama Avari su bili uključeni i u sukobe na sjeveru. Godine 593. i 395. (395.–396.) spominju se u sukobima na istočnim Alpama, gdje pomažu Slavenima u borbama protiv Bavaraca. Također su ratovali protiv Franaka u središnjoj Njemačkoj (v. Grafenauer, 1978: 297, 305–306, 316; Erdeli, 1989: 96; Šišić, 1990: 224). Ipak, najvažnija područja njihova djelovanja i dalje su južno od Dunava.

Ujesen 599. velika avarska vojska napala je Tom (danas Constanța). Prisk je požurio želeći obraniti grad. I Avari i bizantska vojska prezimili su pod zidinama Toma. No oko Uskrsa 600. kagan je saznao da se jedna druga bizantska vojska uputila prema

¹⁴ Šamanizam je u Avara igrao veliku ulogu, i u životu i u politici. Slično ime nalazimo na nekim bugarskim natpisima: *Kolobras*, *Kulubros*, a to se može usporediti sa staroturkim *golobur* i *golaguz* sa značenjem 'vođa' (Pohl, 1988: 203).

Nikopolu. Avari su je porazili. Nakon toga zauzeli su Driziperu, između Hadrianopola i Carigrada. Razorili su i taj grad i njegovo svetište – hram sv. Alexandra Mučenika. Teofilakt Simokata tvrdi da je Bog iz toga razloga kaznio kagana poslavši Avarima kugu od koje je umrlo i sedam kaganovih sinova (VII, 14–15). Ubrzo poslije toga Avari i Bizant zaključili su novi mir. Dunav je ostao granica između dviju strana. Godišnji danak Avarima povišen je na 120.000 zlatnika. No iste godine (ili 601.) bizantska je vojska prešla Dunav, ušavši duboko u avarski teritorij i pobijedila Avare u bici na Tisi (vjerojatno kod Titela u današnjoj Vojvodini). Kagan je u toj bici izgubio preostala 4 sina. Godine 602. poslao je vojsku na Ante, koji su bili saveznici Bizanta. Kagan je najvjerojatnije umro nedugo nakon toga, ali prije toga uslijedio je obrat i u Carigradu. Urotnici su svrgli i ubili cara Maurikija, i na prijestolje je sjeo Foka (602.–610.).

Kneževski grob u Szentandreu sjeverno od Budimpešte, u kojemu je ukopan bogati Avarin sa svoje dvije žene (ili ženom i kćeri), pripisuje se drugomu kaganu, Bajanovu najstarijem sinu. Grob se može datirati na temelju zlatnoga posuda iz doba Foke. Ženski je nakit u germanskome stilu, što je možda bitno uzmemo li u obzir odnose između Avara i germanskih naroda – primjerice, Langobarda, Gepida i Franaka. A ako je sahranjeni moćnik zaista Bajanov najstariji sin, najvjerojatnije ga je na početku Fokine vladavine naslijedio treći kagan, Bajanov mlađi sin.

Novi je kagan obnovio savez s Langobardima. Pavao Đakon piše da su 603. Avari, Slaveni i Langobardi napali Istru i sasvim je opustošili. Kagan je poslao i neke slavenske čete kako bi pomogli Langobardima u osvajanju Cremone i Mantove (*Hist. Lang.* IV, 14, 28). Poslije je odlučio sklopiti mir s Bizantom. Foka je povećao godišnji danak na 200.000 zlatnika, što je, čini se, na neko vrijeme, smirilo Avare. U svakome slučaju idućih nekoliko godina oni ne poduzimaju nikakve akcije u blizini Carigrada. S druge strane, sasanidski šah Hosrou II. (590.–628.) pojavio se na istoku u ulozi osvetnika ubijenoga Maurikija. Foka je poslao sve svoje europske vojske da se bore u neuspješnim ratovima protiv Perzijaca, što je omogućilo slavenskim plemenima da krenu i nasele sve bizantske pokrajine južno od Dunava. I u takvim se okolnostima zbio novi obrat. Godine 610. Heraklije, sin guvernera Kartage, doplovio je u Carigrad. Svrgnuo je Foku i dao ga ubiti. Inače, Heraklijeva nam je vladavina (610.–641.) važna iz najmanje dva razloga: 1) u prva dva desetljeća njegove vlasti Slaveni su naselili veći dio jugoistočne Europe, što je dovelo do temeljite etnojezične promjene, koja je prisutna i danas; 2) careve pobjede u drugome dijelu njegove vladavine osigurale su preživljavanje Bizantskomu Carstvu za još mnoga stoljeća. Treba dodati i da je avarska država uskoro ušla u tešku krizu i da se počela raspadati nakon velikoga poraza sredinom toga razdoblja.

Pavao Đakon opisao je neka zbivanja za vrijeme avarskoga prodora u sjevernu Italiju, nakon što je Heraklije stupio na prijestolje. Iako povjesničari nisu sigurni u vjerodostojnost te njegove priče, koja je možda uključivala i sadržaje iz lokalnih legendi, zanimljiva je zato što odražava stav prema Avarima u njihovih prijašnjih saveznika – Langobarda.

Prema Pavlu, Avari su 611. iz nepoznatog razloga napali Venete. Vojvoda Furlanije, Gisulf, pokušao im se oprijeti, ali je poginuo u bici zajedno s većinom svojih ljudi. Njegova udovica Romilda i preostali muškarci, žene i djeca, pokušali su se sakriti

u utvrdi Forum Iulii (Čedad). U jednome je trenutku Romilda vidjela sa zidina avarskoga kagana i zaljubila se u nj. Obećala mu je predaju grada ako je oženi. Kagan se složio, ali su Avari napravili pokolj nad Langobardima i odveli im žene i djecu u roblje. I Romildu je uskoro snašla užasna sudbina.¹⁵ Iz priče doznajemo da je Romildin mlađi sin, budući vojvoda Beneventa i langobardski kralj Grimvaldom I. (662.–671.), kao i njegova starija braća, zarobljen, no ipak svi uspijevaju pobjeći. Pavao spominje kako je i njegov pradjed tada zarobljen i poslije, kao Grimvald, uspio pobjeći uz pomoć vuka i jedne Slavenke (*Hist. Lang.*, IV, 37).

Iz Pavlove povijesti doznajemo i to da su Avari bili uključeni i u sukobe među vladarima merovinških Franaka u razdoblju poslije ubojstva kralja Hildeberta II. (575.–595.). Godine 613. »Huni koji se ujedno nazivaju i Avari« dolaze iz Panonije u Tiringiju i započinju žestoku ofenzivu protiv Franaka. Kraljica Brunhilda (umrla 613.), koja je vladala kao regentica uz maloljetnoga sina, spasila je situaciju podmitivši ih (*Hist. Lang.*, IV, 11).

Otrprilike u to vrijeme kulminiraju događaji u jugoistočnoj Europi.

Prema drugoj knjizi *Čuda sv. Demetrija*, godine 614.–616. »nebrojeno mnoštvo« slavenskih plemena napada Tesaliju, Grčku, Kiklade, Ahaju, Epir, Ilirik i dio Male Azije. Bitan je podatak da su Slaveni sagradili brodovlje i otisnuli se na more. O tim pohodima Slavena (možda i Avara) govore nam i brojni nalazi novca, pomoću kojih se može točnije utvrditi kronologija napada.¹⁶ Glavni ciljevi napada bili su Solun i na kraju Carigrad. Pod vodstvom Hacona (Χάτζων) Slaveni su opsjedali Solun po treći put. Tada su ga blokirali i s obalne strane. *Čuda sv. Demetrija* pričaju o tome kako je mučenik ponovo spasio grad, što je utjecalo na povlačenje Slavena 33 dana nakon početka opsade.¹⁷

A što su radili Avari za to vrijeme? Nekoliko stihova pjesme Ivana iz Pisidije opisuje događaje: »Na jednoj strani skitska Haribda (= Avarin), praveći se da ima dobre namjere, lopovski je pljačkala, a na drugoj strani slavenski vukovi, koji su se zajednički uzdigli, nose oluju s kopna na more« (v. Острогорски, 1955: 154). Avari su možda čekali da vide ishod Haconova napada. No nije isključeno ni to da su imali druge brige.

Avarski podanici sjevernocnomorski Bugari sve su se više opirali avarskoj vladavini. Izvori spominju da je 619. jedan bugarski kan stigao u Carigrad sa svojim nećakom, kojeg neki povjesničari identificiraju s budućim bugarskim vladarom Kubratom (umro oko 600.). Nećak je ostao u Carigradu kao talac. Ondje je odgajan i poučavan kao Rimljanin (tvrdi se da je prihvatio i kršćanstvo). Ako se to može prihvatiti, os-

¹⁵ Pavao je zabilježio kako se kagan njome formalno oženio i s novom zaručnicom proveo noć. Idući dan ostavio ju je dvanaestorici Avara da je siluju, nakon čega je bila razapeta na kolac u sredini tabora, rekavši joj da je taj kolac muž koji joj najbolje odgovara (*Hist. Lang.*, IV, 37).

¹⁶ Najmlađi nalaz novca u ostavi iz Caričina Grada potječe iz 606./607., a u Nišu (Naissus) je u jednome bizantskome grobnom nalazu pronađen follis iz 613. god. i jedan kovan između 613. i 616., kao najmlađi komadi. Time bi se pad Niša mogao datirati između 614. i 615. god. (Pohl, 1988: 242).

¹⁷ Kao što smo spomenuli postoji sumnja u točne datume ovog slavenskog napada – neki stručnjaci datiraju treću opsadu Soluna u 614., dok pak drugi u 618. ili 619. Predlaže se i da bi se veliki avarsko-slavenski napad na Carigrad (koji ćemo spomenuti u nastavku) morao smjestiti u raniji kontekst (u 617. ili 619) (v. Ковачевић, 1978: 321, Острогорски, 1955: 188–189).

tao je talac da bi osigurao savez protiv Avara. No Bugari nisu bili jedini problem u odnosu prema Avarima. Franci su možda počeli potkopavati avarsku moć šireći nemire među Slavenima u sjeverozapadnim dijelovima kaganata. U svakome slučaju franačka *Fredegarova kronika* govori o tome da je u četrdesetoj godini vladavine kralja Klotara (584.–629.), tj. 623. (624.), »...čovjek po imenu Samo iz franačkog naroda [= po rođenju Franak] došao među Slavene s velikim brojem trgovaca kako bi trgovao sa Slavenima koji su se zvali Winidi, a koji su se već prije bunili protiv Avara« (I, 4.48). Još se raspravlja o tome je li Samo baš bio Franak, jer ga drugi izvori nazivaju Slavenom (v. Литаврин, 1995: 374). No mogao je biti i franački agent koji je poslan među pretke današnjih Čeha, Slovaka i možda Slovenaca da bi ih nagovorio na pobunu protiv Avara, u čemu je bio i uspješan. Slaveni su se u tim zemljama oslobodili Avara, a Samo je vladao kao kralj idućih 35 godina. Za daljnju slavensku etnogenezu bila je odlučujuća Samova pobjeda na zapadu avarskoga kaganata. Međutim Samova država ili plemenski savez ubrzo je postala prijetnjom i Francima. Samo umire 660. godine, nakon čega se raspada i njegova država. Tad započinje ubrzan razvoj Slavena, koji zauzimaju posebnu ulogu između dviju velikih sila – franačke i avarske (v. Pohl, 1988: 261).

Konstantin VII. Porfirogenet (912.–979.), u djelu *De administrando imperio* (*DAI*), tvrdi da je seoba Hrvata i Srba započela u doba Heraklija. Ti su se narodi naselili u zemljama koje su prije razorili Avari. Opis srpskih odnosa s Avarima manje je izričit. Čini se da je Porfirogenet samo uopćio i prenio priču o Hrvatima na srpsku migraciju. Oba su naroda tobože zatražila zaštitu i/ili savez od Heraklija. Međutim u hrvatskome primjeru Porfirogenet je bio određeniji: »... po naredjenju dakle cara Heraklija ovi Hrvati pograbišći oružje i protjeravši Avare, nastaniše se po odredbi cara Heraklija u toj zemlji Avara, u kojoj sada stanuju« (*DAI*, 31).

No nesiguran je datum hrvatske seobe i eventualne pobjede nad Avarima. Neki su stručnjaci te događaje smjestili u prva dva desetljeća 7. st. Prema jednoj tezi Hrvati su prije bili dio antškoga plemenskog saveza koji su Avari porazili 602. godine (a pošto su i Anti bili bizantski saveznici protiv Avara, to bi možda objasnilo kasnije hrvatsko djelovanje protiv Avara). Drugi pak povjesničari vezuju dolazak Hrvata na jug uz ustanak Samovih Slavena (ne nužno izravno) ili uz raspad Samove države (koja se protezala od Labe do Karavanki). Postoje i teze o (turko)bugarskom podrijetlu Hrvata. Prema jednome pak viđenju Hrvati su bili avarski vojnici (vojni stalež) koje je Heraklije potakao da se pobune protiv kaganove vlasti u vrijeme kad je Carstvo napadnuto. Ipak, upitno je je li hrvatski savez s Heraklijem bio sklopljen prije ili poslije velikoga avarskog napada na Carigrad, koji je gotovo uništio Bizant.

Dakako, avarski je kaganat već proživljavao veliku krizu i prije spomenutoga napada na Carigrad. Sam napad obično se datira u 626. godinu.

Nekolicina bizantskih povjesničara opisuje avarski pohod na Carigrad: Ivan iz Pisidije (7. st.), Teodor Sinkelški (umro 810./811.), anonimni autor *Oratio historica*, Teofan (760.–818.) i patrijarh Nikefor (umro 829.). Glavna udarna snaga uključivala je Avare, Slavene i Bugare (Teofan spominje i Gepide), a svima je zapovijedao avarski kagan. U isto vrijeme sasanidski šah Hosrau II. poslao je veliku perzijsku vojsku, koja se utaborila kod Halkedona, odmah preko puta Carigrada na azijskoj strani ulaza u

Bospor. Većina bizantskih pisaca ne šteti negativne epitete kad opisuje kagana. Ivan iz Pisidije opisuje ga kao »čudovište«, za Teodora je »prokleti izdajica«, »svinja sa zapada«, »lukava zmija« itd., dok je u *Oratio historica* opisan kao »skitski pas«. Neprijateljska se vojska pak slično opisuje kao »roj kukaca«. Teodor Sinkelški tvrdi da je omjer neprijateljskih vojnika prema bizantskima iznosio 100:1, dok se u *Oratio historica* daje omjer 10:1.¹⁸ Opsada i bitke trajale su od 31. srpnja do 7. kolovoza. Kagan je računao na napad s dvaju krila: glavna vojska (Avari, Bugari i dr.) pritisnula bi grad s kopna, dok bi Slaveni u monoksilima napali s mora. Uništenje slavenskoga brodovlja dano je kao razlog propasti. Ivan iz Pisidije, Teodor Sinkelški i *Oratio historica* pripisali su poraz slavenskih brodova Djevici Mariji, Kristovoj majci, koja je na njih podigla oluju. Patrijarh Nikefor daje nam mnogo realniju sliku događaja. Izgleda da su Rimljani doznali za signal koji je kagan planirao dati Slavenima kako bi započeli napad točno kad bi avarski pješaci zauzeli glavni dio gradskih zidina i prodrli u grad. Bizantska mornarica smještena je na sigurniji položaj, i branitelji su potom sami dali dogovoreni signal za napad Slavenima, prije nego što su Avari bili spremni prodrijeti preko zidina. Slaveni su naletjeli na zamku i pretrpjeli težak poraz.¹⁹ Nakon toga kagan je poveo svoju vojsku kući, a Perzijci se povlače s Halkedona.

Nema sumnje da je nakon poraza kod Carigrada avarska snaga naglo splasnula. Kagan je vjerojatno umro u idućih nekoliko godina. Ivan iz Pisidije napisao je, vjerojatno u odnosu prema godini 629., da: »... Skit (Avarin) ubija Slavene, a kasnije je ubijen i sam« (v. Острогорски, 1955: 158). To se može odnositi na mnoge stvari: na porast uzajamnih napetosti nakon poraza pod Carigradom, na ratove Hrvata s Avarima ili pak na samu kaganovu smrt u kakvu sukobu. *Fredegarova kronika* spominje da je 630.–631. došlo do velike nesloge u avarskome (hunskome) kraljevstvu (Abarorum cuinomento Chunorum regnum) u Panoniji, kad su se Avari i Bugari počeli međusobno boriti za prevlast (IV, 4). Zasad bismo mogli pretpostaviti da je ta bitka za vlast po svoj prilici izbila nakon što je izumrla Bajanova vladarska loza. Bajanov mladi sin, treći kagan, možda je zakopan u avarskome kneževskom grobu u Kunbábonyu blizu Kečkemeta u Mađarskoj. Taj se ukop datira između 630. i 670. Prema ostalim indicijama vjerojatno se može prihvatiti niži datum. Osoba u grobu imala je oko 60 godina kad je umrla.

No vratimo se na borbe između Bugara i Avara nakon 630. godine.

Sama činjenica da su Bugari htjeli zasjesti na avarsko prijestolje govori nam da su već tvorili politički vrlo moćnu ili demografski brojnu sastavnicu u avarskome kaganatu. Dakako, dok je Kaganat bio na vrhuncu snage, s najvećom rasprostranjenošću, uključivao je mnoštvo različitih naroda. Slaveni su vjerojatno činili glavninu stanovništva, a barem u kasnome 6. stoljeću bilo je također i ostataka germanskih skupina. Sad kad su Slaveni postigli samostalnost i kad se i političko područje pod Avarima smanjilo ostali su samo dijelovi Panonije i europske (zapadne euroazijske) stepe, koje su i bile najbolje zemlje za nomade konjanike kao što su bili sami Avari, pa i Bugari. Drugim riječima, kako se avarsko područje suzilo na stepska područja, struktura sta-

¹⁸ Ponekad se navodi broj od 80.000 vojnika (v. Jireček, 1990: 56; Šišić, 1990: 223).

¹⁹ Nikefor spominje zanimljivu činjenicu da su bizantski vojnici kasnije otkrili da je među mrtvim Slavenima bilo i žena (18.2–14).

novništva svela se uglavnom na same Avare i narode koji su imali sličan stil života – poput Bugara (i možda koji kasniji sarmatski ili ranopridošli ugarski narodi). Neke slavenske skupine ostale su u Panoniji – ponajprije u zemljama oko Blatnog jezera ili na području koje će uskoro obuhvatiti Moravska. No većina je Slavena već prodrla u zemlje južno od Dunava, u provincije Dalmaciju, Meziju, Makedoniju i dr. U tim predjelima narodi poput Hrvata i Srba već su počeli uspostavljati svoje države.

I kako je konačno u Panoniji završio rat između Avara i Bugara?

U širem smislu, bugarska pobuna u Panoniji povezana je s kontekstom koji je uključivao i sjevernoprimorske stepe, gdje su također u to vrijeme (oko 630.) Bugari na čelu s Kubratom izborili svoju samostalnost. Do 635. Kubrat je proširio svoj utjecaj zapadno do Karpata, što bi značilo da je avarsko područje, odnosno vlast, obuhvaćalo samo Panoniju i neke susjedne države.²⁰ U Panoniji su, prema Fredegaru, Avari napokon uspjeli nadvladati Bugare, što je izazvalo prvi bugarski egzodus iz zemalja pod avarskom vlašću. Oko 9.000 Bugara zamolilo je tada franačkoga kralja Dagoberta (635.–639.) ili, točnije, njegove vazale Bavarce za utočište. Prema kraljevim uputama Bavarci su ih prihvatili, ali su poslije bugarske izbjeglice napali i gotovo ih sve pobili. Alzek ili Altsek (u tekstu Alciocus), vođa preostalih 700 Bugara, pronašao je novo utočište u karantanskoj princa Valuka (Wallucus) u »Vindskoj marki« (*in marea Vinedorum*).²¹

Nema točnih povijesnih podataka o tome što se dogodilo Avarima u idućih nekoliko desetljeća. Najvjerojatnije su se oporavljali od posljedica bugarskoga ustanka, ili su se još borili s okolnim državama, kao što su bili Kubratov novi kaganat (Velika Bugarska), Hrvati, Samovo kraljevstvo, Karantanska kneževina i ostali entiteti o kojima nam govore oskudni povijesni izvori. Ipak, do 660. Avari su, čini se, uspjeli vratili

²⁰ Već od kraja 19. st. povjesničari su pokušavali povezati Kubratovu pobunu s dolaskom Hrvata, kako ga je opisao Konstantin Porfirogenet. Spominje se kako su se Hrvati, na zahtjev Heraklija, borili protiv Avara i kako su se uz carevu dozvolu smjestili na području koje su nekad nastavali Avari, ali Porfirogenet je prenio i drugu migracijsku predaju. Prema njoj Hrvati dolaze sa sjevera, predvođeni petoricom braće: Klukas (Κλουκάς), Lobelos (Λόβελος), Kosencis (Κοσέντζης), Muhlo (Μουχλώ), Hrobatos (Χροβάτος) i dvije sestre: Tuga (Τουγά) i Buga (Βουγά). Ta ideja o pet sinova podsjećala je povjesničare na bugarsku priču o seobi petorice Kubratovih sinova, dok je ime Hrobatosa, eponimnoga hrvatskog vođe, po mogućnosti označavao samoga Kubrata. Kubratovo se ime različito navodi u izvorima (Κούβρατος, Κοβρῆτος, Κούβερ, Crobatus, Dhudbadur, Chubraat, Quetrades, **Коврътъ**), od kojih su neka po izgovoru i obliku vrlo bliska imenu hrvatskoga vođe. Iz toga je razloga engleski povjesničar John Bagnell Bury (1861.–1927.) napisao: »Ova legenda o Hrvatima ima snažne obiteljske podudarnosti s bugarskom legendom o Kubratu (ili Krobatosu) i njegovih pet sinova, i neću oklijevati da Krobatos i Hrobatosa povežem uz prapovijesnoga hunskog heroja...« U daljnjem tekstu Bury je izveo i hrvatsku titulu *bana* iz Bajanova imena (avarski kagan), ili čak iz Batbajana, imena najstarijega Kubratova sina (v. Šišić, 1990: 250). U novije vrijeme autori poput Otta Kronsteina i Waltera Pohla interpretiraju to na nov način (v. Pohl, 1988: 261–268). Dodajmo da je nedavno i mladi turski povjesničar Osman Karatay (1971–) pokušao obnoviti tezu o turskome (turkobugarskome, odnosno ogurskom) podrijetlu Hrvata (v. Karatay, 2000).

²¹ Ime Valuk ili Valuh moglo je biti naslov, a ne osobno ime. Prema nekolicini alternativnih izvora, ime se javlja u obliku Walduco, koji se može povezati sa slavenskim *vладыка, 'vladar'. Važnija je ipak činjenica da je prihvaćanjem Bugara karantanski vladar potvrdio svoju neovisnost o Francima, Bavarcima i panonskim Avarima. S druge strane, Karantanijska, ili Valukova »Vindijska marka«, vjerojatno je bila dio Samove države, što bi objasnilo činjenicu da je Alzek mogao pronaći utočište i pred Avara (od kojih na početku bježi) i pred Francima i Bavarcima (koji su pobili većinu bugarskih izbjeglica).

stanovitu stabilnost u zemljama koje su ostale u njihovim rukama. Samova im je smrt možda omogućila da prošire svoj politički utjecaj opet prema sjeveru i sjeverozapadu, iako ne onoliko koliko su to uspjeli u Bajanovo vrijeme. Zacijelo, upotreba naslova kao što je kagan među karantanskim Slavenima, čak i u idućemu stoljeću, znači da je avarska vlast ili utjecaj među njima na neki način ojačao.²²

Dodatni faktor ima svoje podrijetlo na istoku. Zapadnotursko carstvo (Ašine) (vječiti neprijatelj Avara) konačno pada 660., iako turskojezični Hazari u to vrijeme razvijaju moćnu državu na njenu zapadnom rubu – od Kavkaza do Dona i Volge. Hazarski vladari poistovjećivali su se s Ašinama. Na meti im je bio Kubratov kaganat. Nakon smrti bugarskoga vođe intenzivirali su se hazarski napadi na Bugare. Ne možemo odrediti točno kada, ali možda oko 660. jedna se nova bugarska skupina preselila u avarske zemlje u Panoniji i opet ojačala avarsku silu. To je možda razlog zašto je 663. (664.) langobardski vladar Grimvald zatražio pomoć od Avara kako bi ugušio pobunu koju je vodio furlanski vojvoda Lupus. A kako nam piše Pavao Đakon, kad su Avari uspjeli ugušiti pobunu u Furlaniji, odbili su vratiti taj kraj, koji su netom podredili (*Hist. Lang.*, V, 18–20). Neki povjesničari zaključuju, prema podacima, da su Avari uspjeli zadržati zemlje oko gornjega toka Soče i Save (uglavnom sjeveroistočnu Furlaniju i dio Koruške) (Grafenauer, 1978: 356–358). Čini se da je Karantanija neko vrijeme ostala izvan njihova dodira, a to je mjesto gdje je Lupusov sin Arnefrit dobio utočište, odakle je 664. poduzimao akcije za povrat Furlanije pod vlast svoga roda. S druge strane, tijekom događaja mogao je biti uznemirujući za Bugare, koji su stigli u Karantaniju trideset godina prije, za vrijeme ustanka u Panoniji. Prethodne godine (663.), najvjerojatnije prije avarske intervencije u Furlaniju, bugarski vojvoda Alzek (*Vulgarum dux Alzeco*), koji je možda bio ista ona osoba koja odvođa 700 izbjeglica knezu Valuku, dolazi do Grimvalda »iz nejasna razloga« zajedno sa svojim vojnicima.²³ Ponudio se da vrši vojnu službu u langobardskome kraljevstvu i da se tamo nastani. Grimvald je poslao Alzeka i njegove ljude svomu sinu Romwaldu u Benevent. On je Bugarima dao neke napuštene zemlje oko gradova Sepinuma, Bovianuma (Boiano i Isernie u današnjoj talijanskoj regiji Molise). Alzek postaje lokalni langobardski *gastald*. Pavao Đakon tvrdio je da Bugari još žive u toj regiji u njegovo vrijeme i, premda govore i »latinski«, nisu zaboravili vlastiti jezik. To bi značilo da su sačuvali svoj jezika 200 godina nakon svoga dolaska u Italiju (tj. do vremena kad je Pavao to napisao) (*Hist. Lang.*, V, 29).

Uništenje Kubratove bugarske države od Hazara odrazilo se na avarsku povijest. Nije posve jasno kad su Hazari napokon porazili Bugare na sjevernome Pontu, osim da se to moralo dogoditi u godinama između Kubratove smrti (možda već 660.) i 680. godine.²⁴ U svakome slučaju slijedi podjela među Kubratovim sinovima. Najstariji,

²² Borut (umro 748./749.), prvi važniji karantanski vladar, u tekstu se naziva *cacatius*, dakle 'kagan', a njegov sin Gorazd (umro 885.) *Karastus cacatius*. Predloženo je da njihova osobna imena mogu biti avarska, ili uopće turska (v. Klaić, 1989: 24–25).

²³ Slovenski povjesničar Milko Kos (1892.–1972.) bio je uvjeren da su dva vladara po imenu Alzek bila ista osoba (v. Kos, 1985: 145–150).

²⁴ Patrijarh Nikefor napominje kako je Kubrat umro za vladavine cara Konstantina IV. (668.–685.) (v. Литаврин, 1995: 229, 238), iako je mnogo prihvatljiviji datum oko 660., ili nekoliko godina kasnije.

Batbayan (Βατβαϊᾶν) ili Bajan (Βαϊᾶνος), prihvaća vrhovnu vlast Hazara. Kubratov drugi sin Kotrag (Κότραγος) odlazi sa skupinom klanova na srednju Volgu (gdje će se kasnije pojaviti povolškobugarska država). Treći sin, iranskoga imena Asparuh (Ἀσπαρούχ), odveo je svoje Bugare do donjeg Dunava, dok je četvrti sin, Kuver (Κούβερ), otišao sa svojim ljudima do Avara u Panoniji (neki iz te skupine poslije su se pridružili Asparuhovoj). Spominje se i peti sin koji se naselio u bizantskome Ravenskom Egzarhatu. Nas se u ovom pregledu tiču samo peti sin – Kuver (koji se naselio među Avarima) i treći sin – Asparuh.

Avari su 678. počeli obnavljati normalne odnose s Bizantom. Izvori tvrde da je avarski kagan, u godini kad je bio među zapadnim vođama, zamolio cara Konstantina IV. za mir. Kuver je mogao stići u avarsku zemlju ili tada, ili nešto kasnije. Navodno su se tijekom nekoliko prijašnjih desetljeća mnogi bizantski zarobljenici, koje su Avari naselili blizu Sirmija, razvili u »novi narod« (νέος λαός – vjerojatno u smislu nova naraštaja). Kagan im je oko 680. dodijelio vođu – samoga Kuvera. No Kuver je podigao pobunu, porazio Avare i poveo svoje ljude prema novom području u Makedoniji, sjeverozapadno od Soluna. Stigavši napokon u taj kraj, mnogi od tih ljudi utekli su u Solun, Carigrad i gradove Trakije (»do svojih rodnih gradova«). Kuver je pokušao zabraniti takvo uzmicanje. Pokušao je pregovarati s bizantskim carem, a istodobno je nastojao, bezuspješno, uspostaviti vlast nad Solunom (v. *Čuda sv. Demetrija*, II, 5). Koliko god možemo vjerovati opisu događaja, možemo pretpostaviti da su i Avari i Bizant bili uvučeni u nov sukob. Svejedno, dolazak Kubratova trećeg sina Asparuha na donji Dunav unio je nov politički čimbenik u igru. Tijekom 679.–680. Asparuhovi Bugari zauzimaju područje između Crnog Mora i Stare Planine. Godine 680. porazili su bizantske snage, a tijekom iduće godine car je bio primoran da s njima potpiše primirje.

Idućih desetljeća i stoljeća naslijeđe Asparuhove seobe bit će znamenito. Novostvorena podunavska Bugarska zaživjela je u simbiozi sa Slavenima, već naseljenima na tome prostoru. Avari nikad nisu uspjeli postići nešto slično, unatoč svomu dugom dodiru sa Slavenima. Nadalje, u bugarskome primjeru odnos s Bizantom, unatoč čestim sukobima, uključivat će i napredne kulturne veze, pa će se u podunavskoj Bugarskoj napokon razviti nov tip slavenske kulture – iako će se to postići tek nakon lingvističke asimilacije Bugara samih. S druge strane, dolazak Asparuhovih Bugara također je uspješno izolirao Avare od kasnijih veza s bizantskim područjem na jugoistoku.

U avarskoj državi, prema nekim autorima, u vremenu od 626. do oko 670. godine, započinje drugi dio ranoavarskoga razdoblja. Nema još nekoga jačega kulturnog prekida. Iz toga vremena potječu neki od najbogatijih kneževskih grobova, poput kaganskoga groba u Kúnbabonyu i kneževskoga groba iz Bócse. Primjećuje se i trajnije naseljavanje (umjesto nomadstva), što potvrđuju i veća groblja s duljim kontinuitetom ukopa (Pohl, 1988: 282).

Iduće razdoblje, između 670. do prvoga ili drugoga desetljeća 8. st., naziva se srednjonavarskim, ili prijelaznim periodom. Avarska groblja u to doba pokazuju plansku organiziranost, a i u arheološkome materijalu vide se promjene (Pohl, 1988: 282–287). Za to razdoblje karakteristične su jake veze s Bugarima. Neki pak istraživači tvrde da je tada bugarski živalj prevagnuo nad samim Avarima u avarskim zemljama, osobito

nakon 680. Fizičko-antropološka građa iz grobova također nagoviješta promjenu u stanovništvu. Na kosturima se može primijetiti porast mongoloidnih, tj. azijskih obilježja, dok je u ranijim avarskim grobovima prevladavao europski (europoidni) fizički tip. Europoidnost u prijašnjemu razdoblju ne treba pripisati samo Slavenima i Germanima, koji su se miješali s avarskim življem u ranijoj fazi kaganata. I stepski Iranci, koji su činili supstrat i u zemljama Heftalita iz kojih su Avari (ili Wari i Huni) prvotno došli, bili su pretežito europoidi. Dakako, među kosturima iz ranijih grobova ima nekih s mongoloidnim crtama, ali se njihov broj povećava nakon 680. godine. Arheološke naznake također upućuju na promjenu smjera utjecaja. Neki ukrasni motivi na avarskim pojasi garniturama imaju podudarnosti s primjerima s dalekoga sjeveroistoka, sve do rijeke Kame, dok tipična žuta keramika iz drugoga kaganata upućuje na veze sa srednjom Azijom, tj. s Turanskom nizinom (usp. Ковачевић, 1977: 85, 181–83), dakle sa zemljama gdje su živjeli Heftaliti. Među nalazima brojni su i oni koji odražavaju sasanidsko-perzijski utjecaj, kao npr. prikaz s lovom na okovu s pojasa iz mjesta Szeged-Csengele (Pohl, 1988: 90).

A kako objasniti te nove (ili obnovljene) veze s istočnim rubovima Europe i/ili sa srednjom Azijom?

Jedan scenarij čini se mogućim: propast zapadnoturskoga kaganata 660. godine vjerojatno je potaknula niz lančanih kriza, lomova i nemira, pa i migracijske valove, od kojih se jedan dio – kao i od vremena Huna – zacijelo usmjerio u Panoniju. No te je seobe teško utvrditi, jer ih prekriva povijesni kontinuitet avarske države. Drugim riječima, Avarija je ostala, ona nije propala i nije se odjednom pojavila nova država na njezinu mjestu koju bi uspostavili novi doseljenici s istoka, premda su u kaganat ipak stigli novi ljudi s istoka koji su utjecali na promjenu njegove demografske, fizičko-antropološke, pa i etničke strukture. Dakako, još treba dosta toga istraživati kako bi se razumjeli ti procesi.

U kasnoavarskom periodu nema jasnih pisanih podataka o Avarima i ne spominju se nikakve njihove akcije, sve do pred kraj 8. stoljeća. No iako se ne spominju u izvorima, u području između Bečke šume i Željeznih vrata pronađeno je dosta avarskoga materijala. U tome razdoblju nedostaje zlatnoga nakita i bizantskih zlatnika. Materijal se sastoji od lijevane bronce, a uglavnom je riječ o nalazima lijevanih pojasnih garnitura s prikazima grifona i lozica te s motivom borbe životinja. Uglavnom je riječ o azijskostepskome i bizantskome utjecaju.

Pošto je stvaranje podunavske Bugarske spriječilo put Avarima na jugu, odnosno jugoistoku, logično je da je njihovo djelovanje u idućim stoljećima bilo usmjereno sjeverno i sjeverozapadno od Panonije, što pak ne znači da avarske enklave nisu preživjele na nekim južnim predjelima. Jedan bogati avarski ukop iz okolice Elbasana u Albaniji, koji datira s konca 7. stoljeća, tumači se kao znak zadržavanja neke avarske enklave u tome kraju (v. Ковачевић, 1977: 90). Osim toga imena mjesta s korijenom *obr-* (= Avar) česta su u Hrvatskoj i Bosni, što također upućuje na moguć avarski kontinuitet. Međutim do početka 8. stoljeća avarski je kaganat izgubio većinu područja izvan Panonije. Glavna su iznimka regije u Istočnim Alpama ili oko njih (dijelovi današnje Austrije, Slovenije i Slovačke).

Od kraja 7. stoljeća Avari su se proširili do Lorcha na rijeci Enns i nadzirali su područje između Innsa i Bečke šume (Geary, 1988: 208). Otprilike u to vrijeme (oko 700.) porazili su Bavarce, te počeli pritiskati na karantanske Slavene u jugoistočnim Alpama. Čini se da su Avari ili njihovi podanici tada opkolili karantanske Slavene, iako točan politički status Karantanaca još nije potpuno jasan. Slovenski povjesničari pretpostavljaju da je Karantanija bila dio bivše Samove države, koja je poslije raspada te države uspjela sačuvati samostalnost. Kao i u Slavenu s južne strane Karavanki, koji su najvjerojatnije bili pod vlašću avarskih kagana (ali su se ipak ponašali slobodnije, primjerice tijekom njihove opsade Furlanije u idućim desetljećima), planinski krajolik alpske regije nije bio pogodan za potpunu avarsku kontrolu. Pa ipak, avarski utjecaji morali su biti jaki, čak i u Karantaniji, kao što potvrđuju naslovi lokalnih kneževa.²⁵

Franci su 743. porazili Bavarce i (opet) pripojili bavarsko vojvodstvo svomu rastućem carstvu. Te iste godine karantanski vođa Borut zatražio je bavarsku pomoć kad su ga napali Avari. Bavarci su pristali dati pomoć. Avari su odbijeni, ali je krajnji rezultat bio taj da su Karantanci morali prihvatiti kršćanstvo i nadvlad Bavaraca, čime su također postali podanici Franaka, kojima su i Bavarci bili podređeni. Avari su tako postali izravni neprijatelji franačkih vazalnih država. Bilo je i drugih važnih čimbenika na zapadu koji su utjecali na daljnji razvitak događaja. Langobardski kralj Liutprand (712.–744.) sklopio je savez s Avarima, nakon čega su odnosi između Langobarda i Avara ostali do kraja prijateljski. No to je značilo da je od tada langobardska politika, osobito njihov odnos s Papom u Rimu i s Francima, utjecala i na položaj Avara.

Tijekom Liutprandove vladavine Langobardi su obnovili djelovanje kako bi osvojili bizantski teritorij u sjevernoj i srednjoj Italiji, osobito Ravenski egzarat. To je izazvalo napetost u odnosima s Papom, koji je na Langobarde gledao kao na najgore neprijatelje.²⁶ Godine 727. Liutprand je zauzeo Osimo i zatim Anconu. Godine 729. langobardski kralj stiže do samoga ulaza u Rim. Papa Grgur II. (715.–731.) uspio ga je nagovoriti na povlačenje. No kad je 733. Liutprand osvojio Ravenu, idući papa, Grgur III. (731.–741.), morao je zatražiti pomoć od Mlečana da bi ponovo zauzeo grad (735.). Grgur III. poslije je izazvao Liutpranda, kad je sklopio savez s langobarskim vojvodama Spoleta i Beneventa, Liutprandovim suparnicima. Papa je 739. i opet 740. pokušao, neuspješno, zadobiti pomoć Karla Martela (716.–741.), koji je do tada bio faktički vođa Franaka. Za vladavine Liutprandova nasljednika Rathisa (744.–747.) ostvareno je dvadesetogodišnje primirje između Pape i Langobarda. No kad je potonjeg 747. svrgnuo njegov brat Aistulf (747.–756.), sukob se iznova rasplamsao. Tada Langobardi zauzimaju Ravenu. Tijekom 753.–754. opet su zaprijetili Rimu, pa papa Stjepan II. (752.–757.) prelazi Alpe i sastaje se sa sinom Karla Martela Pipinom III. (751.–758.). Stjepan je uspio osigurati Franke za zaštitnike, a za uzvrat, na Uskrs 754., potvrdio je Pipina za franačkoga kralja. Njegove je pak sinove Karlmana i Karla proglasio zakonitim nasljednicima. Taj je događaj iznimno važan jer je potvrdio vladavinu karo-

²⁵ V. bilješku 22 u ovom tekstu.

²⁶ Moramo imati na umu da je Papa u Rimu tada još bio bizantski podanik i da su odnosi između Pape i Langobarda stalno bili napeti. Langobardi su bili arijanci i neprijatelji službenog katolicizma. Polako, ipak, tijekom 7. stoljeća, Langobardi prihvaćaju katoličanstvo i već oko 700. i langobardski je kralj katolik. Preostale su zatim političke borbe za nadvlad nad bizantskim područjima u Italiji.

linške dinastije i odredio daljnju povijest uskih veza između papinstva i Franaka. Pipin je dvaput intervenirao u Italiji (754. i 756.) kako bi obranio Papu od Aistulfa. Poslije Aistulfove smrti papa Stjepan II. potvrđuje izbor Deziderija (757.–774.) za langobardskoga kralja. Deziderije je održavao mirne odnose i s Francima i s Papom. Međutim odnosi nisu uvijek bili skladni. Primjerice, godine 770., malo prije nego što se Pipinov sin Karlo – poznatiji poslije kao Karlo Veliki (rođ. 742., vladao od 768. do 814.) – trebao ženiti Deziderijevom kćerkom, imenom Deziderija, papa Stjepan izrazio je veliko negodovanje prema tom braku. Dodajmo da je Deziderije udao svoju drugu kćer (Liutbergu) za Karlova bratića, bavarskoga vojvodu Tasila III. (oko 740.–797.).

Godine 771., nedugo nakon vjenčanja, Karlo je udaljio svoju langobardsku ženu, što je izazvalo neprijateljstvo s bivšim svekrom, kraljem Desiderijem. Zamalo je, godine 773., Karlo krenuo na Langobarde. Prvoga lipnja 774. Karlo je osvojio Paviju, langobardsku prijestolnicu, nakon čega je za sebe uzeo naslov »kralj Franaka i Langobarda«. Desiderija je otjerao u samostan. Dvije godine poslije (776.) izbija pobuna protiv franačke vlasti u Furlaniji. Kad se pobuna smirila, neki od preživjelih bježe Avarima, što nas opet vraća u okvir avarske povijesti.

U franačkim kraljevskim analima (*Annales regni Francorum*) zabilježeno je da se Karlo 782. odlučio na pohod preko Rajne. Pošto je s vojskom prešao Rajnu, sazvaio je sabor na rijeci Lippe, gdje se susreo s mnogim izaslanicima, među kojima je bio i zastupnik avarskoga kagana. Taj politički susret između Avara i Karla odražavao je rastuće napetosti u njihovim međusobnim odnosima, nakon sloma langobardskoga kraljevstva. Daljnje zaoštavanje napetosti upriličilo je Tasilo. Vjerojatno na poticaj svoje žene (koja je htjela osvetiti očevo progonstvo) Tasilo je 787. ustao protiv Karla. Iduće, 788., godine sklopio je savez s Avarima. U bavarskome ratu (787.–788.) Karlo je porazio svoga rođaka, zatim proširio djelovanja i protiv Avara. Franačko-avarski rat izbio je 791. Iduće godine Karlo je nakanio sasvim uništiti kaganat. Avare je spasio ustanak Sasa protiv Franaka (793.). No to je bilo samo privremeno. Prema franačkim analima, Erik, franački vojvoda (markgrof) Furlanije, uputio je 795. vojske na istok pod vodstvom slavenskoga kneza Vojnomira (*Wonimir* u analima), koja je napokon opljačala avarski *Hring* (usp. njem. *Ring*, 'prsten', glavni tabor Avara u obliku prstena), negdje u Panoniji, između Tise i Dunava. To je djelovanje, zapravo, ovlastio Karlov sin, italjski kralj Pipin. U to vrijeme (kako se spominje u izvorima) među Avarima su izbile unutarnje razmirice. Konačno osvajanje Hringa uslijedilo je, navodno, 796. Teodor, Abraham i Izak već su nosili kršćanska (starozavjetna) imena i primali investituru u Aachenu od franačkih kraljeva. Izak (lat. *Izanacius*) posljednji se put spominje 811. godine.

Einhard, biograf Karla Velikog, opisuje rat s Avarima ovako: »...osim saskog najvažniji od svih ratova koje je Karlo vodio. Riječ je o ratu koji je poduzet protiv Avara ili Huna. Njemu je on pristupio s više žestine nego ostalim ratovima i s daleko većim snagama. Osobno je ipak predvodio samo jedan pohod u Panoniju – u toj su naime provinciji tada obitavali Huni – a ostalo što je trebalo prepustio je svomu sinu Pipinu i prefektima provincija te grofovima i legatima. Iako su ga oni vrlo odlučno vodili, rat je okončan u osmoj godini. Koliko je bitaka u njemu bilo, koliko je krvi proliveno, svjedoči Panonija, prazna, bez stanovnika i mjesto gdje je bio kaganov dvor, tako pusto da se na njemu ne vidi ni trag ljudskoga boravišta. U tome je ratu izgubljeno

sve hunsko plemstvo i propala sva slava. Razgrabljen je sav novac i tijekom duga vremena zgrnuto blago. Dokle može ljudsko pamćenje doseći, nije bilo ni jednoga rata protiv Franaka u kojemu su se oni više obogatili, a njihov se imetak sve više povećavao. Jer, iako su se sve do toga vremena činili gotovo siromasima, u kraljevskome dvoru našli su toliko zlata i srebra, a u bitkama odnijeli toliko dragocjena plijena da bi se s pravom moglo reći da su Franci pravedno oteli Hunima ono što su Huni prije drugim narodima nepravedno oteli« (Einhard, *Vita...*, 13).

Alkuin (oko 735.–803.), učenjak i teolog iz Northumbrije, također je zapisao da su se Franci naglo obogatili zahvaljujući avarskom zlatu. Karlo je dio blaga dao papi Leonu III. (795.–816.), raznim samostanima i svomu prijatelju i savezniku kralju Offi iz Mercije (757.–796.). Prema nekim procjenama, bizantski su carevi Avarima platili oko 37.000 kg zlata, a samo 625. godine kagan je primio 25 tona zlata, koje je uglavnom upotrijebljeno za ukrašavanje i izradu posuda (Erdeli, 1989: 99). Kolik je bio točan iznos do pada svarskeg Hringa, teško je procijeniti, iako je morao biti vrlo velik.

I što se poslije dogodilo s Avarima?

Do početka 9. stoljeća, nakon rata s Francima, izgubili su posljednje ostatke kaganata. Bugarska je preuzela istočne avarske zemlje, a mnogi su bugarski i avarski plaćenici prešli na stranu bugarskoga kana Kruma (803.–814.). Pričali su Krumu o razdoblju propadanja: uzajamne krvave vražde, pokvarenost, licemjerje, pijanstva i fizičko izrođivanje. Tada su, prema njihovim tvrdnjama, i »braća prodavala braću« u ropstvo.

Pa ipak 821. i 822. godine avarsko izaslanstvo stiglo je na dvor novomu franačkom vođi Karlovu sinu Ludoviku Pobožnom (814.–840.). Avari su ostali slobodno pleme ili narod oko Savarije (Szombathely na zapadu Mađarske). Godine 828. zabilježeni su kao »podanici kraljevstva« (*tributarii regnum*) u tome kraju.

I na kraju, kako bismo mogli sažeti posljednje stoljeće ili posljednja desetljeća avarske povijesti u središnjemu dijelu istočne Europe?

Podrobnosti nisu ni danas posve jasne. Spominje se jedan avarski napad na Franke čak kasne 863. godine koji bi se mogao pripisati ostacima nekrštenih Avara s područja između Tise i Dunava. No i poslije Regino iz Prüma (umro 915.) piše da su Mađari, pod udarom turskojezičnih Pečenega,, prešli Karpate 889. i zauzeli pašnjake »slobodnih Avara«. Regino je mislio na područje zvano *Avarorum solitudo* (avarska pustinja), ali se to ne odnosi na živi narod, nego na njegovu reminiscenciju. Ima puno proturječja u povijesnim zapisima, i treba se zapitati kada se i gdje Avari po posljednji put spominju u europskoj povijesti.

Zasad poznajemo samo jedan spomen Avara u kasnijemu razdoblju, iako se to ne odnosi na zemlje bivšega kaganata u Panoniji, već na odijeljenu avarsku skupinu. Porfirogenet je tvrdio da u Hrvatskoj još ima potomaka Avara, a da se to vidi po njihovu izgledu, tj. »...poznata im se da su Avari« (DAI, 30). (Već smo ranije uputili na toponime na osnovi *obr-* koji se javljaju u Hrvatskoj i Bosni. Tipičan je oblik *Obrovac*. Iako su neki povjesničari odbacili avarski značaj tih toponima, nije isključena neka daljnja veza.²⁷

²⁷ Ivo Goldstein za mjesta tipa Obrovac, Obrovo itd. tvrdi da su izvedena iz slavenskoga glagola *obrovati*, a ne od avarskoga imena. (1992: 128). Možda je tako, no glagol *obrovati* može značiti i izradu kružnog rova

Do 10. stoljeća Avari su još prisutni u Europi, ali tek kao ostaci nekada velika naroda koji je europskoj povijesti ostavio veliko naslijeđe. Nestorov ljetopis, govoreći o starijim zbivanjima (o epizodi s duljejskim ženama), kaže da je Bog konačno kaznio Avare, pa danas postoji izreka u Rusiji : »nestali su kao Obri (= Avari)« (VIII). No o njihovu preživljenju i dalje postoje arheološki ostaci. Materijalna građa s podnožja Karpata, koja datira iz 9. stoljeća, potvrđuje avarsko naseljavanje toga područja. Kasna avarska groblja nalazimo uz Tisu, a samo groblje Tiszafüred ima oko stotinu grobova koji se mogu datirati u 9. stoljeće. Istočno od Dunava pojavljuje se utjecaj južnoruskih stepa i paralele sa saltovsko-majačkom kulturom (u Podonju). Postoje i mnoge miješane kulture – recimo, zapadno od Dunava, u kojima se mogu uočiti i jači franački utjecaji. Avarsko naslijeđe vidljivo je u slavenskoj kulturi istočnih Alpa i Karpata, u tzv. ketlaškoj kulturi i u blatničkome tipu nakita (Pohl, 1988: 323–328).

Sve u svemu, posljednji Avari stopili su se s novim došljacima u Panoniji, Mađarima i ostalim narodima koji su ih okruživali – uglavnom s Bugarima i Hrvatima. Avari još uvijek ostaju povijesna zagonetka. Tko su oni zapravo bili?

Mi vjerojatno ne možemo odgovoriti na ta pitanja jednim jednostavnim odgovorom. Dugoročno, oni su najvjerojatnije politički nasljednici Rourana, ali i to možemo zaključiti samo iz nekoliko jezičnih naznaka, koje potvrđuju da je skupina koja je izišla iz srednje Azije bila složena uglavnom iz plemena Oguza, s jakim iranskim supstratom, oko kojih su se sjatile druge etničke i jezične skupine. Avari su očito imali ključnu ulogu u slavenskim seobama i u srednjovjekovnome osvajanju zemalja jugoistočne Europe, iako ideje poput onih koje je prenio Toynbee ne stoje. Još treba mnogo istraživati da bismo stekli potpuniji uvid u povijesnu ulogu Avara u ranome srednjovjekovlju. Međutim već i na osnovi postojećih naznaka možemo reći da je njihova uloga doista bila vrlo važna.

LITERATURA

- BARBER, Elizabeth Wayland (1999). *The Munnies of Ürümchi*. London: Macmillan.
- CAROLINGIAN CHRONICLES (2000). *Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*. [Preveo Bernhard Walter Scholz i Barbara Rogers]. Ann Arbor: University of Michigan press.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- EINHARD (1992). *Život Karla Velikog / Vita Karoli Magni*. Zagreb: Latina et Graeca.
- EINHARD and NOTKER THE STAMMERER (1974). *Two Lives of Charlemagne*. Prijevod i uvodni dio Lewis Thorpe. Harmondsworth: Penguin.
- ERDELI, I. (1989). »The Avars«, u: P. Puchov (ur.) *Peoples that Vanished*. Moskva: Nauka, str. 93–102.

---

oko tabora ili naselja i slaže se s franačkim terminom *hring* ('prsten'), kako se u franačkim izvorima nazivao glavni avarski tabor u Panoniji. Uopće, naziv se možda odnosi na slične tipove tabora, nalik na one koje su izgradili Avari, u skladu sa stepskom tradicijom kružnoga utvrđivanja. Problem je, doduše, što se ti nazivi javljaju razmjerno kasno – primjerice, Obrovac na Zrmanji tek u 14. stoljeću, nekoliko stoljeća nakon propasti posljednjih Avara.

- ЕРЕМЕЕВ, Дмитрий Евгеньевич (1990). »Тюрк – этноним иранского происхождения (К проблеме этногенеза древних тюрков)«, *Советская этнология*, 3, str. 93–102.
- GEARY, Patrick J. (1988). *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- GOFFART, Walter (1988). *The Narrators of Barbarian History*. Princeton: Princeton University Press.
- GOLDEN, Peter B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Etnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasian and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- GOLDSTEIN, Ivo. (1992). *Bizant na Jadranu*. Zagreb: Latina et Graeca – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- GRAFENAUER, Bogo (1978). *Zgodovina slovenskega naroda*, I. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.
- GREGORY OF TOURS (1974). *The History of the Franks*. Penguin: Harmondsworth.
- ГУМИЛЕВ, Лев Николаевич (1950). »Эфатлиты и их соседи в IV в.«, *Вестник древней истории*, 1, str. 129–140.
- ГУМИЛЕВ, Лев Николаевич (1960). *Хунны – Средняя Азия в древние времена*. Москва: Издательство восточной литературы.
- ГУМИЛЕВ, Лев Николаевич (1967). *Древние Тюрки*. Москва: Наука.
- HERŠAK, Emil i Sanja LAZANIN (1999). »Veze srednjoazijskih prostora s hrvatskim srednjovjekovljem«, *Migracijske teme*, Zagreb, god. 15, br. 1–2, str. 15–34.
- [HERODOT] Erodoto (1996). *Storie / ΙΣΤΟΡΙΩΝ*, vol. 2 (libri III–IV). Prijevod Augusta Izza d'Accinia i bilješke Daniela Faustia. Milano: Rizzoli.
- JANKOVIĆ, Vladimir (1990). *Kagan*. Beograd.
- JELISEJEV, Vadim, Jean NAUDOU, Gaston WIET, Phillipe WOLFF (1972). »Velike civilizacije srednjeg vijeka«, I. *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, sv. III., knj. 1. Zagreb: Naprijed.
- [JIREČEK] JIREČEK, Konstantin (1990). *Istoriја Срба. Политичка историја до 1537. год.*, књ. I. Beograd: Змај.
- KARATAY, Osman (2000). *Hrvat ulusunun oluşumu – erken ortaçağ'da türk-hrvat ilişkileri*. Ankara: ASAM.
- KLAIĆ, Nada (1989). *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- КЛЯШТОРНЫЙ, С. Г. (1989). »Гуннская держава на востоке«, и: В. Д. Неронова (ур.), *История древнего мира. Упадок древних обществ*. Москва: Наука, 1989.
- [KONSTANTIN PORFIROGENET] Constantine Porphyrogenitus (1967). *De administrando imperio*. Grčki tekst uredio Gy. Moravcsik, engleski prijevod R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks: Center for Byzantine Studies.
- KONSTANTIN PORFIROGENET (1994). *O upravljanju carstvom*. Zagreb: August Cesarec.
- KOS, Milko (1985). *Srednjeveška zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
- КОВАЧЕВИЋ, Јован (1977). *Аварски каганат*. Београд: Српска књижевна задруга.
- KRONSTEINER, Otto (1978). »Gab es unter den Alpenlawen eine kroatische ethnische Gruppe«, *Wiener slawistisches Jahrbuch*, Wien – Köln – Graz, 24, str. 137–157.

- ЛИТАВРИН, Г. Г. (ur.) (1995). *Свод древнейших письменных известий о славянах, II (VII–IX вв.)*. Москва: Восточная литература.
- MAYER, Milutin (1995). *Dolazak Hrvata*. Zagreb: Bil-commerce.
- MENGES, Karl Heinrich (1968). *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- MOSS, H. St. L. B. and Charles DIEHL (1962). »The History of the Byzantine Empire: An Outline«, u: N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss (ur.). *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*. London: Oxford University Press.
- ОСТРОГОРСКИ, Георгије (1969). *Историја Византије*. Београд: Просвета.
- ОСТРОГОРСКИ, Георгије (ur.) (1955). *Византиски извори за историју народа Југославије*. Београд: САНУ – Византолошки институт.
- [PAVAO ĐAKON] Paulo Giacono (1990). *Storia dei Langobardi / Historia Langobardorum*. Milano: TEA.
- POHL, Walter (1988). *Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 657–822 n. Chr.* München: Verlag C. H. Bech.
- POHL, Walter (1995). »Osnove hrvatske etnogeneze. Avari i Slaveni«, u: Neven Budak (ur.) *Etnogeneza Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 86–96.
- [PROKOPIJE] PROCOPIUS (1969). *The Anecdota or Secret History*. London – Cambridge (Mass.): Loeb Classical Library.
- PROKOPIJE (1988). *Tajna historija*. Zagreb: Stvarnost.
- ПЛЕТНЕВА, Светлана Александровна (1982). *Кочевники средневековья*. Москва: Наука.
- [ПЛЕТНЕВА, Светлана Александровна] S. Pletnyova (1989). »The Polovtsy«, »The Pechenegs«, »The Khazars«, u: P. Puchov (ur.), *Peoples that Vanished*. Moscow: Nauka, str. 35–46, 49–60, 62–72.
- [NESTOR] (1969) *Лѣтопись по списку монаха лаврентія – Повесть временныхъ лѣтъ*; Die Nestor-Chronik, Slawistische Studienbücher, VI. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- PULLEYBLANK, Edwin G. (1995). »'Chinese' vs. 'Barbarian' in Ancient China: The Evolution of Concepts of Ethnicity from Zhou to Qin-Han«, Berkeley Institute Conference, March 1995 (neobjavljeni tekst).
- PULLEYBLANK, Edwin G. (1999). »The Peoples of the Steppe Frontier in Early Chinese Sources«, *Migracijske teme*, Zagreb, god. 15, br. 1–2, str. 35–61.
- SCHREIBER, Herman (1983). *Gli Huni*. Milano: Garzanti.
- ŠIŠIĆ, Ferdo (1990). *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: Matica hrvatska.
- SKOK, Petar (1972). *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*, II. Zagreb: JAZU.
- [TEOFILAKT SIMOKATA] Феофилакт Симокатта (1996). *История*. Москва: Арктоц.
- TOYNBEE, Arnold J. (1987). *A Study of History*, I–II. Oxford: Oxford University Press, 1987.
- TUCHMAN, Barbara W. (1979). *A Distant Mirror. The Calamitous 14th Century*. Harmondsworth: Penguin.
- [VASMER, Max] Макс Фасмер (1987). *Этимологический словарь русского языка*, I–IV. Москва: Прогресс.
- ВИКТОРОВА, Лидия Леонидовна (1980). *Монголы. Происхождения народа и истоки культуры*. Москва: Наука.

Emil Heršak, Ana Silić

THE AVARS: A REVIEW OF THEIR ETHNOGENESIS AND HISTORY

SUMMARY

In this paper, the authors present an extensive review of the ethnic history of the Avars, beginning from the time of their predecessors on the borders of China. The origin of the Avars is reviewed from the Rouran age to the time of crisis among the Turkic kaganates in Central Asia. On the basis of a common typology of Eurasian nomadic peoples, the authors see the Avars as a complex group, composed of many ethnic fragments: Hephthalites and various Central Asian Iranian groupings that were assimilated by the Oguric Turks, the descendants of the Huns, possibly some Mongolic elements tied to the original Rouran, the Pontic Bulgars, and perhaps some Ugric populations. During the final phase of Avar settlement in Pannonia, they were joined by some Germanic and Slavic tribes. In the continuation of their text, the authors note the historical development during the first and second Avar kaganate (i.e. the kaganate at the time of Bayan's dynasty and the kaganate in the period of temporary revival following the defeat of the Avars at Constantinople in the first quarter of the 7th century). Relations were especially complex with Byzantium, the Slavs, the Langobards, and with the Franks, who would finally destroy the independent Avar state in Pannonia. The authors also briefly treat the problem involving the relations between the Avars and the Croats. Historical sources explicitly claim that an Avar group survived in Croatia at least until the middle of the 10th century. The Avars were ultimately absorbed by new arrivals in Pannonia – the Magyars, as well as by the surrounding peoples, mainly Bulgars and Croats. Nevertheless, the Avars remain to the present day an ethno-historical enigma. To the present day it is impossible to answer the question: Who exactly were the Avars? In the long-run, they were probably political heirs of the Rouran state, yet on the basis of very slight linguistic indicators, one could conclude that the initial core population that left Central Asia was composed mainly of Oguric peoples, with a strong Iranian substratum. The Avars played a vital role in the Slavic migrations and settlements in South-East Europe.

KEY WORDS: Avars, Turkic peoples, ethnogenesis, history, Mediaeval Period, Eurasia, Pannonia, Slavs, Croats

Эмил Хершак, Ана Силич

АВАРЫ: ОБЗОР ЭТНОГЕНЕЗА И ИСТОРИИ

РЕЗЮМЕ

В своей работе авторы предлагают обширный обзор этнической истории аваров, начиная с их предтеч на границе с Китаем. Они приводят сведения из китайских источников, а также материала, касающегося европейской истории. Происхождение аваров рассматривается в общих чертах начиная с периода руранов вплоть до кризиса во время подъема первых турецких каганатов в Средней Азии. Исходя из устоявшейся типологии евроазиатских кочевых народов, авторы рассматривают аваров как сложную группу, состоящую из различных этнических фрагментов: гепталитов и различных среднеазиатских иранских групп, бывших уже ассимированными огурскими тюрками, потомками прежних гуннов; далее, по-видимому, определенных монгольских элементов, связанных с первобытными руранами, затем причерноморских болгар, а, возможно, и некоторых угорских слоев. В заключительной фазе, в период заселения Паннонии аварями, с ними слились также группы германских и славянских племен. Далее в тексте описывается историческое развитие первого и второго аварского каганата (т.е. каганата в период династии Баяна и каганата в период временного возрождения после поражения аваров под стенами Царьграда в первой четверти 7 века н.э.). Особо отмечаются сложные взаимоотношения с Византией, славянами, лангобардами и франками, под ударами которых самостоятельное аварское государство в Паннонии в

конце концов прекратит свое существование. Авторы касаются также отношений аваров с хорватами. Исторические источники категорически утверждают, что одна аварская группа задержалась в Хорватии по крайней мере до середины 10 века н.э.; в конечном итоге авары были поглощены новыми пришельцами Паннонии – венграми и окрестными народами – главным образом болгарами и хорватами. Тем не менее авары и далее остаются этноисторической загадкой. До сих пор невозможно ответить на вопрос, кем по сути дела являлись авары. С точки зрения отдаленной перспективы они по всей видимости были политическими наследниками руоранского государства, но на основании малого числа языковых показателей можно сделать вывод о том, что первоначальное ядро, покинувшее Среднюю Азию, составляли огузские народы с сильным иранским субстратом. Авары сыграли ключевую роль в славянских передвижениях в направлении юго-восточной Европы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: авары, тюркские народы, этногенез, история, средние века, Евразия, Паннония, славяне, хорваты